

'De ontnomen ziel wordt door het oog gevolgd'
Hoe en waarom moslims in Nederland rituelen rond de dood uitvoeren

Forra de Jong
ANR: 185543
Faculteit Geesteswetenschappen
Religie in Samenleving en Cultuur
Premaster

BA-thesis
Tilburg
12 augustus 2011

Eerste begeleider: dr. Levent Tezcan
Tweede begeleider: dr. Tineke Nugteren

Voorwoord

Vanuit mijn studie Religie in Samenleving en Cultuur bestudeer ik onder meer hoe religies en culturen zijn geïnstitutionaliseerd en geworteld in de Nederlandse samenleving. En hoe religies zich manifesteren in het dagelijks leven. Het onvermijdelijke einde van het leven wordt tevens omringd door cultureel-religieuze gebruiken.

Juist omdat de dood het enige is wat de mens zeker te wachten staat, vind ik het interessant hoe een gemeenschap met dit vooruitzicht omgaat. Omdat de (uiting van) de islam ter discussie staat in Nederland, heb ik ervoor gekozen om cultureel-religieuze gebruiken van deze levensbeschouwing te onderzoeken.

Enkele kanttekeningen bij de informatie in deze scriptie moeten worden geplaatst: Omdat er een selectie van gegevens is gemaakt, is de informatie in deze scriptie beperkt. Zo ligt de focus op cultureel-religieuze denkbeelden en gebruiken rond de dood vanuit Turkse, Marokkaanse en Surinaamse moslims. Voor deze etnische groepen is gekozen omdat ze al sinds de jaren '60 –'70 in Nederland verblijven, terwijl islamitische vluchtelingen uit Somalië en Afghanistan bijvoorbeeld pas tien tot twintig jaar later in het land zijn gearriveerd. Vanwege de langere verblijfstermijn van de eerste groep migranten, zijn acculturatie-strategieën en reacties vanuit de Nederlandse samenleving beter vormgegeven en dus beter te bestuderen. Daarnaast is er naar de eerste groep moslims meer onderzoek gedaan, waardoor ik meer informatie uit de literatuur kon gebruiken.

Naast deze etnische afbakening heb ik ervoor gekozen religieuze voorschriften, denkbeelden en gebruiken vanuit de *soennitische* traditie te beschrijven. Afbakening is nodig omdat zelfs al deze stroming te heterogeen is om in detail te beschrijven. Voor deze stroming is gekozen omdat de etnische onderzoeksgroepen grotendeels *soennitisch* zijn. Wereldwijd hangt zo'n 80 tot 90 procent van de moslims de stroming aan.

Door de afbakening kan een vertekend beeld ontstaan omdat de cijfers van onder meer het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en informatie uit (vak)literatuur gegevens zijn over 'alle' moslims. Als in deze thesis bijvoorbeeld wordt gesproken over het geschatte aantal moslims dat begraven wordt in Nederland, zijn alle etnische en religieuze variaties opgenomen – terwijl mijn focus daar niet op ligt.

Exacte feiten over moslims in Nederland zijn niet te verkrijgen, omdat religieuze registratie niet is toegestaan. Alle cijfers zijn dus gebaseerd op – wetenschappelijk onderbouwde – schattingen. Het zou sowieso onmogelijk zijn een scheiding in de gegevens te maken, want er valt niet te controleren welke moslim welke stroming aanhangt. Dit is voor iedereen een persoonlijke afweging waar mijns inziens geen classificatie aan kan worden gehangen.

Op geen enkele manier wordt in deze scriptie gepretendeerd een compleet beeld van de islamitische percepties en voorschriften rond de dood te omschrijven. Hoogstens wordt getracht een overkoepelend kader van opvattingen vanuit de *soennitische* traditie te schetsen. En de lezer een idee te geven van (het uitvoeren van) de rituelen rond de dood door moslims in Nederland.

Dit doel is mede verwezenlijkt door de inzet van mijn respondenten en begeleiders, die ik hierbij wil bedanken.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding.....	4
1.1: De demografische samenstelling van de (moslim)gemeenschap in Nederland.	7
1.2: De herkomst en religieuze kenmerken van de moslimgemeenschap in Nederland.	8
1.3: Korte introductie van de huidige Nederlandse juridische bepalingen rond begraven.....	12
Hoofdstuk 2: Theoretisch Kader	14
2.1: Onderzoek naar rituelen en rites de passage	14
2.2: Onderzoek naar acculturatie-strategieën	15
2.3: Onderzoek naar moslims in Nederland	16
2.4: Onderzoek naar rituelen rond sterven, begraven en rouwen van moslims in Nederland	16
Hoofdstuk 3: Onderzoek I.....	18
3.1: Religieuze veronderstellingen van moslims rond de dood en de functie van de dood in het aardse leven.....	18
3.2: Religieuze voorschriften voor sterven, de dood, begraven en rouwen.....	22
3.3: Rituelen en denkbeelden rond sterven, de dood, begraven en rouwen in het land van herkomst.	26
Hoofdstuk 4: Onderzoek II.....	33
4.1: Uiteenzetting van de (ontwikkeling van) Nederlandse wettelijke bepalingen betreffende de uitvaart.....	33
4.2: Uiteenzetting hoe vanuit de Nederlandse overheid en uitvaartbranche in de loop der jaren op deze ontwikkelingen is gereageerd.....	35
4.3: Uiteenzetting hoe en waarom rituelen rond de dood in vijftig jaar tijd zijn geuit door moslims in Nederland	38
Hoofdstuk 5: Conclusie.....	44
Samenvatting.....	47
Begrippenlijst	49
Literatuurlijst.....	53
Bijlage	Error! Bookmark not defined.

Hoofdstuk 1: Inleiding

Inleiding

In dit inleidende hoofdstuk wordt het thema 'islamitisch begraven in Nederland' kort geïntroduceerd en schets van de daarbij behorende problematiek gegeven. De aanleiding voor een onderzoek naar dit onderwerp komt hierbij aan bod. Vervolgens mondt deze beschrijving uit in een omschrijving van de concrete probleem- en doelstelling, hoofdvragen en deelvragen.

De maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie en de belangrijkste publicaties over de problematiek worden kort toegelicht. De onderzoeksopzet en de indeling van de thesis worden uiteengezet. Hierop volgend zijn in drie paragrafen de demografische samenstelling, de herkomst, religieuze kenmerken en de organisatiestructuur van de moslimgemeenschap te lezen.

Ter afsluiting wordt een korte introductie gegeven van de huidige Nederlandse juridische context van begraven en wordt het hoofdstuk beknopt samengevat.

Aanleiding

In de Nederlandse, geseclariseerde en pluralistische maatschappij staan vooral niet-westerse religies en culturen, zoals in de islam, voor de uitdaging zich in de samenleving in te passen en tegelijkertijd hun eigen religieuze en culturele (groeps)identiteit vorm te geven.¹ Hoe religies en culturen zijn geïnstitutionaliseerd en geworteld in de Nederlandse samenleving, en hoe religies zich manifesteren in het dagelijks leven, is geen statisch gegeven.

De islam (in hoeverre er van 'de' islam kan worden gesproken) 'regelt het publieke en persoonlijke leven en handelen van zijn aanhangers'. Maar de voorschriften zijn niet altijd even gemakkelijk uit te voeren in een niet-islamitische staat.² In de loop der eeuwen heeft het islamitische recht wel de status van een moslim in een niet-islamitische staat omschreven, maar dan nog kunnen deze voorschriften enkel worden nageleefd binnen de kaders van de Nederlandse wet.³

Sinds in de jaren '70 bleek dat de in de jaren '60 gearriveerde gastarbeiders niet meer zouden remigreren, heerst er een debat in Nederland hoe ruim de kaders van de Nederlandse wet- en regelgeving zouden moeten zijn. Vooral de laatste jaren, na de val van de Berlijnse muur, en de opkomst van de LPF en de PVV, staat de (absolute) godsdienstvrijheid ter discussie. Daarnaast ondervinden islamitische organisaties in het Westen secularisering van binnenuit.

Het bestuderen van hoe moslims in Nederland met deze 'obstakels' omgaan, kan een tipje van de sluier van de dialectiek van het integratieproces oplichten. Het probleem om voorgaande te illustreren, is 'de dood en begraven', wat resulteert in de volgende probleemstelling:

‘Moslims in Nederland moeten, net als andere religieuze minderheden, hun cultureel-religieuze gebruiken rond de dood inpassen binnen de kaders van de Nederlandse gebruiken en wetgeving op een manier die voor hen moreel en praktisch aanvaardbaar is.’

Uit deze BA-thesis moet naar voren komen hoe en waarom moslims vanaf hun komst in de jaren '60 tot het heden de cultureel-religieuze gebruiken rond de dood hebben uitgevoerd. Welke praktische en (religieus-) juridische 'oplossingen' moslims hiervoor hebben bedacht. En welke maatschappelijke (vanuit het begrafeniswezen) en juridische aanpassingen (wijzigingen Wet op de Lijkbezorging) in Nederland daarvoor nodig waren.

De doelstelling moet worden gehaald door antwoord te geven op de volgende hoofdvraag en deelvragen:

¹ Steven Vertovec, "Religion and Diaspora," in *New Approaches to the Study of Religion*, red. Peter Antes, Armin W. Geertz en Randi Warne, 277 (Berlijn: Verlag de Gruyter, 2000).

² Pieter Reesink, red., *Islam: een nieuw geloof in Nederland* (Amsterdam: Ambo, 1991), 16.

³ *Ibid.*, 17.

Hoofdvraag en deelvragen

Hoe en waarom geven moslims in Nederland vorm aan hun rituelen rond de dood binnen de mogelijkheden die de Nederlandse omgeving en wetgeving hen biedt en welke acculturatie-strategieën worden hierin zichtbaar?

1. Wat zijn de demografische, etnische en religieuze kenmerken van de moslimgemeenschap in Nederland ?
2. Hoe zijn (de gebruiken rond) sterven en de dood beschreven in de islamitische voorschriften?
3. Hoe worden deze voorschriften in het algemeen uitgevoerd in de praktijk in het land van herkomst?
4. Hoe worden deze voorschriften in het algemeen uitgevoerd in de praktijk in Nederland?

De demografische informatie is van belang omdat zo duidelijk wordt waarom het onderzoek is toegespitst op Turkse, Marokkaanse en Surinaamse moslims – de grootste groepen moslims in Nederland. Deze groepen verblijven tevens al een ruime tijd in Nederland waardoor hun rituelen rond de dood al zijn vormgegeven en veranderd in de Nederlandse samenleving.

Wat de islam voorschrijft op het gebied van de dood – het 'hiernamaals', rituelen rond de uitvaart en rouwen – staat beschreven in de Koran, de *fiqh* en de *hadith (soenna)*.⁴ Met deze gegevens moet een inleiding worden gegeven van het religieuze fundament voor de rituelen rond de dood. Een korte introductie van de islam en de plaats van de dood hierin en de betekenis van dood voor het aardse leven is, komt hierbij (op beperkte schaal) aan bod.

Hoe de voorschriften in het algemeen worden uitgevoerd in de praktijk in het land van herkomst, geeft vergelijkingsmateriaal voor de situatie in Nederland. Pas als de praktijken in het thuisland zichtbaar worden, kan worden gekeken in hoeverre ze binnen de kaders van de Nederlandse wetgeving en samenleving zijn ingepast. Dit onderdeel wordt onderverdeeld in rituelen en denkbeelden rond sterven, de dood, begraven en rouwen. En vervolgens per etnische groep behandeld. Waarom dergelijke rituelen worden uitgevoerd; het cultureel-religieuze fundament en de praktische redenen, wordt hierbij tevens duidelijk.

Status quaestionis

Islamitische voorschriften en opvattingen rond de dood zijn uitgebreid opgetekend in het werk *The Islamic Understanding of Death and Resurrection* (1981) van de Amerikaanse professoren Islam Studies en Islamitische Geschiedenis; Jane Idleman Smith en Yvonne Yezback Haddad. Vanuit de klassieke en moderne *soennitische* opvattingen is in het werk de islamitische eschatologie narratie uiteengezet.

Fotografe Marrie Bot heeft in de jaren '90 meer dan honderd foto's genomen van uitvaart- en rouwrituelen vanuit verschillende cultureel-religieuze hoeken. In haar boek *Een laatste groet: Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland* (1998) worden de islamitische rituelen des doods uitgebreid beschreven, met het bijbehorende beeld. Bots gedetailleerde beschrijvingen zijn onderverdeeld in onder meer Turkse, Marokkaanse en Surinaamse gewoonten, zowel in Nederland als in het land van herkomst. Juist door de combinatie tekst-beeld, wordt voor de lezer duidelijk wat er precies wordt bedoeld met bijvoorbeeld het wikkelen van de lijkwade.

Toegespitst op gebruiken van moslims in de Nederlandse situatie, is het uitgebreide onderzoek van Nathal M. Dessing gepubliceerd in 2001. In Dessings proefschrift *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death among Muslims in the Netherlands* ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden, zijn onder meer de riten en ceremonies rond de dood bestudeerd en beschreven als een van de 'rites de passage'.

De centrale vraag voor Dessing in haar onderzoek was of 'overgangsrituelen' bij moslims in Nederland zijn veranderd door hun verhuizing naar het westerse land en hoe ze dan nu worden vormgegeven. De onderzoekster beschrijft elke fase van het ritueel des doods; waarbij met het sterven wordt begonnen en verder wordt gegaan met de voorbereidingen van de uitvaart, de uitvaart zelf en de periode van rouw. Waarom (volgens welke religieuze voorschriften of culturele gebruiken) de rituelen op een bepaalde manier worden uitgevoerd, wordt beknopt uitgelegd. Hoe de rituelen worden uitgevoerd,

⁴ Ira M. Lapidus, "The meaning of Death in Islam," in *Facing Death: Where Culture, Religion and Medicine meet*, red. Howard M. Spiro, Mary G. McCrea Curnen, and Lee Palmer Wandel, 149 (New Haven: Yale University Press, 1996).

hangt sterk af van de geografisch-culturele achtergrond van de betreffende moslims; hier maakt Dessing dan ook onderscheid tussen.

Ze geeft zo in haar onderzoek weer hoe sterk de band is van moslims in Nederland met hun land van herkomst. Ook laat ze zien dat de mogelijkheden om de rituelen des doods uit te voeren in Nederland, (deels) worden aangepast aan de wensen van moslims.⁵ Hierbij moet worden opgemerkt dat het uitvaartwezen an sich zeer faciliterend is geworden en inspeelt op veranderende uitvaartwensen.

Bovenstaande gegevens vormen de bibliografische basis voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag van deze thesis. Islamitische rituelen en denkbeelden vanuit de etnische onderzoeksgroepen en de daarbij behorende religieuze stromingen, zijn beschreven. Wat echter nog ontbreekt, is actuele informatie over de rituelen des doods door moslims in Nederland. En actuele informatie over de Nederlandse uitvaartinfrastructuur; juridisch en commercieel, vormgegeven door de Nederlandse overheid, de uitvaartbranche en islamitische organisaties.

Maatschappelijke en Wetenschappelijke relevantie

Inmiddels is Dessings onderzoek alweer tien jaar geleden uitgevoerd. In de tussentijd zijn er initiatieven verder ontwikkeld, zoals de Stichting Islamitisch Begrafeniswezen (IBW), die strijdt voor meer vrijheid in het uitvoeren van de islamitische rituelen rond de dood. Daarnaast staat de ruimte die moslims hebben om hun religieuze en culturele (groeps)identiteit te uiten, onder druk. Daarom is het wetenschappelijk en maatschappelijk relevant om het onderzoek naar de gebruiken rond de dood door moslims in Nederland weer op te pakken.

Onderzoeksopzet

Het belangrijkste deel van het onderzoek zal bestaan uit 'beschrijvend onderzoek', met als uitgangspunt 'Hoe heeft zich iets ontwikkeld'. Dit onderzoek geeft de stand van zaken van het onderwerp weer. Het onderzoek geeft antwoord op vragen over feiten, omstandigheden en ontwikkelingen.

Het beschrijvend onderzoek moet overlopen in een verklarend onderzoek (de waarom-vraag), het tweede deel van de hoofdvraag. 'In het antwoord moeten dan via een logische redenering de oorzaken van het gevonden verschijnsel, gebeurtenis of ontwikkeling worden opgespoord'.⁶ Dit eerste deel van het onderzoek wordt volbracht door middel van literatuurstudie.

Zoals eerder aangegeven, wordt tevens een (klein) empirisch onderzoek voltrokken. Hierbij is een klein aantal onderzoekseenheden bestudeerd; drie moskeeën en drie koepelorganisaties. De reden dat het onderzoek wordt uitgevoerd is om dieper inzicht in het verschijnsel te verkrijgen door documenten door te nemen en gesprekken te voeren. Dit levert nieuwe bruikbare informatie op die omschrijvingen uit de literatuur verrijkt en - waar nodig - actualiseert of corrigeert.

Vervolgens worden de uitkomsten van deel 1 met deel 2 verbonden om weer te geven hoe en waarom cultureel-religieuze gebruiken van moslims rond de dood door de jaren heen zijn vormgegeven en veranderd in Nederland. En hoe vanuit de Nederlandse samenleving (overheid, bedrijfsleven) op deze ontwikkelingen is gereageerd. Zo moet inzicht verkregen worden in de acculturatie-strategieën van moslims rond het uiten van hun cultureel-religieuze rituelen rond de dood. In de conclusie moet de dynamiek tussen alle partijen worden weergegeven om zo op kleine schaal een beeld van de dialectiek van het integratieproces te schetsen.

Opzet van thesis in hoofdstukken en paragrafen

Elk hoofdstuk, behalve de conclusie, begint met een korte inleiding en sluit af met een beknopte samenvatting. Allereerst wordt begonnen met een inleidend hoofdstuk, waarbij het onderzoek wordt geïntroduceerd en beschreven. Het daarop volgende hoofdstuk zet het theoretisch kader uiteen. Vanaf hoofdstuk 3 wordt het onderzoek opgetekend, waarbij de deelvragen 'Hoe zijn (de gebruiken rond) sterven en de dood beschreven in de islamitische voorschriften?' En 'Hoe worden deze voorschriften in het algemeen uitgevoerd in de praktijk in het land van herkomst'?, worden beantwoord.

⁵ Nathal M. Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands* (Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001),, 141.

⁶ J.H.J., Van den Heuvel, *Hoe schrijf ik een scriptie of these?* (Utrecht: Uitgeverij Lemma, 2004), 38.

Hoofdstuk 4 bevat het tweede deel van het onderzoek, waarbij de deelvraag 'Hoe worden deze voorschriften in het algemeen uitgevoerd in de praktijk in Nederland?' wordt behandeld. Informatie uit hoofdstuk 1 tot en met 4 wordt geanalyseerd en een conclusie wordt geformuleerd in hoofdstuk 5. Hierop volgt een samenvatting van de belangrijkste punten uit de thesis.

Omdat het onderzoek veel vreemde (Arabische) woorden of begrippen bevat, is een begrippenlijst bijgevoegd. De geraadpleegde literatuur te vinden in de hierop volgende literatuurlijst. Uiteindelijk is in de bijlage de vragenlijst voor het empirisch onderzoek opgenomen.

1.1: De demografische samenstelling van de (moslim)gemeenschap in Nederland.

Nederland telt bijna 16,7 miljoen inwoners, zo blijkt uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Een op de vijf inwoners behoort tot de allochtone bevolking. Hiervan zijn meer dan 1,7 miljoen mensen 'eerstegeneratieallochtoon' (immigrant) en bijna evenzoveel inwoners 'tweedegeneratieallochtoon' (kinderen van immigranten). Deze tweede groep groeit nog steeds.⁷ De 'derde generatie' is nog maar een kleine groep van zo'n 60.000 mensen, onder wie 40 procent van Surinaamse herkomst is. Van deze groep heeft ten minste een grootouder een niet-westerse afkomst. Formeel behoort de derde generatie tot de autochtone bevolking. De niet-westerse allochtone bevolking woont vooral in de vier grote Nederlandse steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Dit tekent de demografische kenmerken van de steden. Zo is in Amsterdam en Rotterdam meer dan de helft van de kinderen onder de 15 jaar van niet-westerse afkomst, in Den Haag de helft en in Utrecht een derde.⁸

Onder de allochtonen is 1,9 miljoen van niet-westerse afkomst. Turken (389.000; 2.3%), Marokkanen (356.000; 2,1%) en Surinamers (345.000; 2%) zijn de grootste groepen en worden samen met Antillianen de 'klassieke herkomstgroepen' genoemd. Van de Turken wordt iets meer dan de helft als eerstegeneratieallochtoon gekenmerkt, van de Marokkanen 47 procent en van de Surinamers is 54 procent.⁹ Afgelopen jaren stijgt het aantal niet-westerse immigranten in Nederland. Dit zijn vooral asielmigranten uit Afghanistan, Irak en Somalië en een derde komt in Nederland om te werken of te studeren.¹⁰

Het aantal moslims in Nederland wordt in 2009 door het CBS geschat op 825.000; zo'n 5 procent van de bevolking (in 2008 telde Nederland rond de 16,4 miljoen inwoners).¹¹ In The World Factbook van Central Intelligence Agency (CIA) is te vinden dat Nederland zo'n 5,8 procent van de Nederlandse bevolking de islam aanhangt.¹² Omdat in dit onderzoek cijfers van het CBS een grote rol spelen, wordt uitgegaan dekking van 5 procent. Wat, toegepast op het huidige aantal inwoners van Nederland, neerkomt op bijna 833.000 moslims in Nederland.

⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek, "Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering, 1 januari," *CBS StatLine*, <http://statline.cbs.nl/>.

⁸ Han Nicolaas, Elma Wobma en Jeroen Ooijevaar, "Demografie," in *Jaarrapport Integratie 2010*, red. Rik van der Vliet, Jeroen Ooijevaar en Annelies Boerdam, 55 (Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2010).

⁹ Zie voetnoot 7 hierboven.

¹⁰ Nicolaas, Wobma en Ooijevaar, "Demografie," 57.

¹¹ Marieke van Herten, "Het aantal islamieten in Nederland," in *Religie aan het begin van de 21e eeuw*, red. Hans Schmeets en Ronald van der Bie, 35-50 (Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2009). Het meest recente, uitgebreide onderzoek van het CBS naar het aantal moslims in Nederland, stamt uit 2009. Deze gegevens zijn gebruikt. Het CBS heeft na 2004 de schatting voor het aantal moslims in Nederland aangepast. Voorheen schatte het bureau het aantal 'door per herkomstgroep het aandeel islamieten te schatten op basis van extern onderzoek en het aantal islamieten in herkomstland'. Omdat de groepen in Nederland (bijvoorbeeld vluchtelingen) niet te vergelijken zijn met de situatie in het land van herkomst, baseert het CBS tegenwoordig de schatting op enquêtes, in het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS). Meer informatie is te lezen in: Marieke van Herten en Ferdie Otten, "Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland," <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/ACE89EBE-0785-4664-9973-A6A00A457A55/0/2007k3b15p48art.pdf>.

¹² Central Intelligence Agency, "The World Factbook," *Europe: Netherlands*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/nl.html>.

1.2: De herkomst en religieuze kenmerken van de moslimgemeenschap in Nederland.

Vanaf de jaren '60 hebben Marokkaanse en Turkse moslims zich in Nederland gevestigd als gastarbeider. In eerste instantie bleven de gezinnen in Marokko en Turkije achter – de arbeidsplaats in Nederland had een tijdelijk karakter. Maar vanaf eind jaren '60 – begin jaren '70 kwamen de gezinnen naar Nederland. De Surinaamse gemeenschap in Nederland is te verklaren met het koloniale verleden van Nederland. Vlak voor de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 en rond eind jaren '70 toen Nederland besloot een visum verplicht te stellen voor Surinamers, emigreerden Surinamers naar Nederland. Dit gebeurde vaak in familieverband. Immigranten uit voormalig Nederlands-Indië vestigden zich tussen 1945-1952 in Nederland. Andere etnische groepen moslims zijn voornamelijk als asielmigrant vanaf de jaren '80 en '90 in Nederland gearriveerd.¹³

In het CBS-onderzoek *Religie aan het begin van de 21 eeuw*, gepubliceerd in 2009, staat dat Marokkanen de grootste groep moslims vormen (296.000) en Turken de tweede (285.000). Op de derde plek staan 'overige niet-westers' (uit Indonesië, Pakistan, Egypte, Tunesië, Somalië, Iran, Irak en voormalig Joegoslavië) gevolgd door westerse allochtonen en Surinamers met ongeveer 35.000 moslims. Van autochtone moslims zijn er ongeveer 13.000; onder wie derdegeneratieallochtonen en Nederlandse bekeerlingen.¹⁴

Stromingen

De Nederlandse moslimgemeenschap is zeer heterogeen. Naast deze etnische verschillen is er een verscheidenheid aan sociaal-culturele, politieke en religieuze stromingen. Zo'n 80 tot 90 procent van alle moslims ter wereld is *soennitisch* en 10 tot 20 procent *sjiitisch*, wat ook doorkomt in de Nederlandse samenstelling. Een belangrijk verschil in de hoofdstromingen is de organisatie van geestelijkheid, waarbij de *soennitische* traditie de eenheid van de *umma* (geloofsgemeenschap) benadrukt en de *sjiitische* traditie meer waarde aan hiërarchie hecht.

Onenigheid over deze organisatie is – simpel verwoord - ontstaan door verschillende opvattingen over Mohammeds opvolging na diens dood in de zevende eeuw. Soennieten geloven dat opvolgers, politiek leiders genaamd de kaliefen, door de gemeenschap zijn gekozen. De stroming gebruikt naast de Koran, de *soenna* (gewoonten van Mohammed) als leidraad.

Sjiieten geloven dat Mohammed zijn neef en schoonzoon Ali als opvolger heeft aangewezen. *Sjia* komt van *Sji'at 'Ali*, partij van Ali. Zij erkennen autoriteit van de nieuwe religieuze leiders, allen afstammelingen van Ali. De sjiieten, over het algemeen twaalver-sjiieten (genoemd naar de twaalf opvolgers van Ali), komen grotendeels uit Iran, Irak, Libanon, Pakistan en Afghanistan. De soennieten hebben als land van herkomst over het algemeen Turkije, Marokko, Somalië en Afghanistan.¹⁵

Turkse moslims zijn in Nederland grotendeels soenniet. Maar binnen de Nederlandse Turks-Koerdische gemeenschap is ook groep van 50.000 alevieten te vinden. *Alevi* is een verzamelnaam voor regionale en lokale religieuze tradities. Alevieten kennen geen moskee en imam en houden hun *cem* (bijeenkomsten) met een *dede* (voorganger) in een *cemhuis* (ontmoetingscentrum).¹⁶ Nederlandse Marokkanen zijn vrijwel allemaal soenniet en hangen de malikitische wetsschool aan. Daarbinnen zijn wel weer veel verschillende sociaal-politieke en culturele stromingen te onderscheiden.

De Surinaams-Hindoestaanse moslimgemeenschap, behoort deels tot de *soennitische* islam en deels tot de *Ahmadiyya*-beweging, waartoe ook een deel van Pakistaanse en Indiase moslims zich rekent. Deze laatste stroming wordt door andere moslims vaak als niet-islamitisch bestempeld. De oprichter Mirza Ghulam Ahm wordt door de ene groep (Lahore) als hervormer van de islam beschouwd en door de andere groep (Qadiani) als goddelijke manifestatie of als profeet.¹⁷

Surinaams-Javaanse moslims in Nederland zijn onder te verdelen in drie takken: 'de traditionalisten, de puriteinen en de gematigd puriteinen'. De eerste groep combineert pre-islamitische, islamitische en Javaanse gebruiken. Puriteinen en gematigd puriteinen hechten meer waarden aan islamitische

¹³ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 7.

¹⁴ Van Herten, "Het aantal islamieten in Nederland," 37-39.

¹⁵ Dick Douwes, Martijn de Koning en Welmoet Boender, red., *Nederlandse moslims: van migrant tot burger* (Amsterdam: Salomé, 2005), 31-35.

¹⁶ Zie voetnoot 14 hierboven.

¹⁷ FORUM, Instituut voor multiculturele ontwikkeling, *Factbook: De positie van moslims in Nederland, feiten en cijfers* (Utrecht: Forum, 2008), 1-13.

tradities. Javaanse moslims worden ook wel onderverdeeld in de termen ‘oostbidders’ en ‘westbidders’. De eerste groep, de orthodoxen, verrichten in Suriname hun gebeden naar het oosten. De tweede groep, de traditionelen, houden in Suriname vast aan de richting van Mekka vanaf Java.¹⁸ Verder leven in Nederland aanhangers van Bahai, een negentiende-eeuwse afsplitsing van de sjiieten, die zichzelf niet als moslim beschouwen en de nadruk leggen op de eenheid van religies. En Soefi's, mystici die de nadruk leggen op de universaliteit van de religie.¹⁹

Hieruit voortvloeiende verschillen zijn opvattingen over islamitisch recht, theologie, filosofie, Koraninterpretatie en religieus leiderschap. En direct zichtbare verschillen in gebruiken, zoals de manier van bidden. Zo houden soennieten over het algemeen hun handen boven de borst tegen elkaar tijdens het bidden terwijl sjiieten hun handen geopend houden tijdens het gebed.²⁰

Moskeeën

De islam is in Nederland steeds meer geïnstitutionaliseerd, met organisaties, culturele centra en moskeeën. Hoeveel moskeeën Nederland precies telt, is niet bekend. Schattingen variëren van driehonderd tot vijfhonderd. In het rapport *Moslim in Nederland: Islamitische Organisaties in Nederland* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) uit 2004, staat een schatting van 453 moskeeën in Nederland. Van deze moskeeorganisaties is de overgrote meerderheid Turks, daarna Marokkaans en als laatste Surinaams. Tevens is een deel niet geïdentificeerd. In de vier grote Nederlandse steden en rond Twente en Eindhoven zijn de meeste moskeeën te vinden.²¹

Aantal moskeeën in Nederland, verdeel naar etniciteit en organisatie

<i>Etniciteit</i>	<i>Organisatie</i>	<i>Totaal</i>
Turks	Diyanet	151
	Milli Görüs	42
	Suleymanli's	38
	Overige Turkse moskeeën	14
		245
Marokkaans	Unie van Marokkaanse moskeeën in Nederland	90
	Unie van Marokkaanse moskeeën in Amsterdam	20
	Overige Marokkaanse moskeeën:	40
		150
Surinaams	World Islamic Mission	25
	<i>Ahmadiyya</i>	4
	Overige Surinaamse moskeeën:	4
		33
Overige moskeeën		25
Totaal aantal moskeeën		453

Figuur 1, bewerking van bron: IHSAN (2003)

Het Nederlandse woord 'moskee' is via het Franse *mosquée*, van de Arabische naam *masjid* afgeleid. De stam 's dj d' betekent 'zich neerwerpen'. De eerste moskee was het huis van de profeet Mohammed

¹⁸ Anja Van Heelsum, Meindert Fennema en Jean Tillie, *Moslim in Nederland: Islamitische organisaties in Nederland* (Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2004), 20.

¹⁹ Douwes, De Koning en Boender, *Nederlandse moslims*, 35.

²⁰ Zie voetnoot 17 hierboven.

²¹ Van Heelsum, Fennema en Tillie, *Moslim in Nederland*, 3.

Via de 'Moskeewijzer', een website opgezet door Stichting OntdekIslam, kan per provincie en plaats worden opgezocht welke moskeeën er staan en wat voor soort moskee het is. De moskeewijzer is te vinden via de URL <http://www.moskeewijzer.nl/>.

in Medina. In de moskee kan het vijf keer dagelijkse gebed de *salât* worden verricht. Voor mannen is de beloning voor het gezamenlijke gebed in de moskee 27 keer groter. Vrouwen wordt aangeraden thuis te bidden. De gebedsrichting *qibla* is de *Ka'ba* in Mekka (Saoedi-Arabië). Op vrijdag wordt bij het middaggebed, de preek *khutba* gehouden.²²

Institutionalisering

De twee belangrijkste redenen voor institutionalisering door Turkse en Marokkaanse gastarbeiders waren: de mogelijkheid om gezamenlijk religieuze activiteiten uit te voeren en het hiermee samenhangende sociale netwerk te situeren in een vreemde, niet-islamitische omgeving. Religieus onderwijs voor de kinderen was het derde doel. Voor Surinaams-Hindoestaanse en Surinaams-Javaanse moslims, die met hun familie op permanente basis arriveerden, waren deze redenen minder aan de orde. De etnische groepen waren bekend met de Nederlandse taal en cultuur en hadden een handelsachtergrond, waardoor ze gewend waren zich aan te passen en hun religie elders te praktiseren.²³

Bij de migrantengroepen werd de moskee steeds meer een sociaal ontmoetingspunt, dat taken van andere sociale instituties in de thuislanden integreerde. Zo zijn moskeeën tegenwoordig ook culturele centra waar bruiloften, besnijdenissen en rouwdiensten worden gehouden. Vaak kan men er tevens terecht voor (religieuze en/of culturele) producten, religieus onderwijs en soms zelfs een kapper en logies.²⁴

Omdat een moskee meer functies kreeg, was er behoefte aan coördinatie van de activiteiten in de vorm van een koepelorganisatie.²⁵ Deze organisaties hebben over het algemeen een etnisch, politiek of een religieus (islamitische stroming) kenmerk. Ze behartigen de belangen van religieuze organisaties, moskeeën en/of sociaal-culturele verenigingen. Het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) en de Contactgroep Islam (CGI) vertegenwoordigen landelijk meerdere stromingen en zijn de officiële gesprekspartners van de Nederlandse overheid.²⁶

Het CMO bestaat uit tien overleg- en samenwerkingspartners en tien lidorganisaties.²⁷ Onder de lidorganisaties vallen meer dan tweehonderd Turkse moskeeën, verschillende Marokkaanse moskeeën, rond de 45 Surinaamse organisaties en 34 organisaties met voornamelijk Irakese sjiïeten. Omdat het CMO geen alevieten en *Ahmadiyya* zou erkennen, is de CGI opgericht. Hieronder vallen Turkse *alevitische* sociaal-culturele verenigingen, Lahore *Ahmadiyya* moskeeën en diverse etnische organisatie zoals Bosnische, Indonesische en Marokkaanse moskeeën.²⁸

De Turkse moslimgemeenschap heeft de meeste organisaties in Nederland. Dit is deels te verklaren met de grote etnische, religieuze en politieke verscheidenheid in het seculiere Turkije. Zo leven er Turken en Koerden die *soennitische*, *sjiïtische* en *alevitische* stromingen van de islam aanhangen. Bij Marokkanen, waaronder de etnische en religieuze verscheidenheid kleiner is, is het aantal landelijke moskeekoepels beperkt; regionaal zijn er wel organisaties te vinden. Voor Surinamers geldt hetzelfde.

Turks islamitisch

De belangrijkste Turks islamitische stromingen zijn: het Turkse Directoraat van Godsdienstzaken *Diyanet*, de (voormalig oppositionele) *soennitische* stromingen Milli Görüs en *Süleymancilar*, alevieten en nationalistische organisaties (Grijze Wolven). De Diyanet, de grootse stroming met zo'n 145 gelieerde organisaties, is voortgekomen uit de Turkse 'officiële islam'. Diyanet is te omschrijven als 'de Turks-nationaal gekleurde, tamelijk gematigde *soennitische* islam'.²⁹ Moskeeën

²² Reesink, *Islam*, 11.

²³ W.A.R. Shadid en P.S. Van Koningsveld, *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe* (Kampen: Kok Pharos Publishing House, 1991), 90-91.

²⁴ *Ibid.*, 91.

²⁵ Zie voetnoot 15 hierboven.

²⁶ Timke Visser, *Doe mij maar een moslim!* (Alkmaar: Falstaff Media, 2007), 11-12.

²⁷ Contactorgaan Moslims en Overheid, "Aangesloten organisaties," *Over CMO*, <http://cmoweb.nl>.

De tien lidorganisaties zijn: UMMON, ISN, MGNN, NIF, OSV, SICN, TICF, WIM, VIN, LIR.

²⁸ Visser, *Doe mij maar een moslim!*, 12-13.

De lijst van aangesloten organisaties bij het CGI is op het laatst in 2007 bijgewerkt. In 2009 is het laatste overheidsbericht uitgebracht waarin het CGI als gesprekspartner werd gemarkeerd.

²⁹ Van Heelsum, Fennema en Tillie, *Moslim in Nederland*, 8.

worden door de Diyanet beheerd en getrainde imams (Turkse ambtenaren) worden op tijdelijke basis in aangesloten moskeeën geplaatst.³⁰

Aan de twee *soennitische* stromingen zijn meer dan vijftig organisaties gekoppeld.³¹ In Turkije werd midden jaren '60 Milli Görüs (Nationale Heilspartij) opgericht, als oppositionele politieke beweging die 'de cultuur van de islam wilde behouden'. Intussen is de partij breed geworteld in de samenleving en is de huidige Turkse regering uit de beweging voortgekomen. In de jaren '70 kreeg de organisatie in Nederland vorm. De organisatie is opgesplitst in twee autonome organisaties: Milli Görüs Noord-Nederland (MGNN) en de Nederlandse Islamitische Federatie Zuid-Nederland. Moskeeën worden door de Nederlandse dochter van de Europese stichting van Milli Görüs beheerd.³²

De tweede oppositionele organisatie is de Süleymanli-beweging, een *soennitische* stroming die onder de hanafitische wetsschool valt. Eind jaren '60 is vanuit deze beweging de eerste Turkse organisatie in Nederland opgezet: Stichting Islamitisch Centrum Nederland. De naam Süleymanli-beweging is afgeleid van Süleyman Hilmi Tunahan, die in Turkije 'de islamitische geloofspraktijk wilde aanleren'.³³ Het is een tamelijk gesloten organisatie, gericht op Koranonderricht en een mystieke leer. Onder de beweging vallen rond de twintig moskeeën.³⁴

Hoewel naar schatting 15-20 procent van de Turkse bevolking uit alevieten bestaat (in Nederland wordt 40 procent geschat), is de stroming lang gediscrimineerd. Nog steeds erkennen veel islamitische organisaties de stroming niet. Vanaf de jaren '80 is de beweging actief in Nederland, momenteel zijn er meer dan dertig *alevitische* organisaties in het land.³⁵

Naast bovenstaande organisaties, wordt door de Turkse Federatie Nederland de nationalistische stroming (Grijze Wolven) vertegenwoordigd. Onderling onderhouden de nationalistische organisaties nauwe banden.

Marokkaans islamitisch

Door de Marokkaanse gemeenschap in Nederland zijn bijna zevenhonderd organisaties opgezet, waarvan ongeveer een kwart islamitisch is. De Unie van Marokkaanse Moslimorganisaties in Nederland (Ummon), opgericht in 1977, is de belangrijkste speler. Koepelorganisatie Islamitische Raad Nederland (IRN) is samen met Ummon de bindende factor in de Marokkaanse gemeenschap. Daarnaast opereren er moskeeën met diverse dubbelfuncties (zoals de Al Kabir moskee waaraan onder andere de Stichting Islamitische Hulpverlening gelieerd is), een kritische islamitische beweging en een groep Marokkaanse islamisten.

De Ummon is 'formeel geen vertegenwoordiger van een Marokkaanse religieuze of politieke instantie, maar zij representeert de Marokkaanse moskeeorganisaties die min of meer de officiële Marokkaanse islam (het standpunt van de Marokkaanse koning) volgen'.³⁶ Rond de negentig moskeeën worden door de Ummon vertegenwoordigd. Deze moskeeën betalen alles zelf en de imams worden voorgedragen door de moskeebestuurders. Een aantal moskeeën heeft zich afgescheiden van de Ummon en de Raad van Moskeeën Noord Holland (RVM) opgericht.³⁷

De kritische islamitische beweging werd in de jaren '90 actief en zette zich af tegen de officiële, koningsgezinde, Marokkaanse islam. Na de troonswisseling in het jaar 2000, werd de stroming minder fanatiek. Een andere beweging die zich afzette tegen de officiële islam is die van de Marokkaanse islamisten, ook wel fundamentalisten genoemd. Deze groep wil terug naar 'de fundamenten van de islam' en 'interpreteert de voorschriften veel strikter'. In Nederland is deze fundamentalistische groep nog klein.³⁸

Surinaams islamitisch

Van Surinaams islamitische organisaties zijn er bijna negentig in Nederland. Deze organisaties zijn

³⁰ Shadid en Van Koningsveld, *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe*, 102.

³¹ Van Heelsum, Fennema en Tillie, *Moslim in Nederland*, 9-10.

³² Visser, *Doe mij maar een moslim!*, 29-38.

³³ *Ibid.*, 41-42.

³⁴ Van Heelsum, Fennema en Tillie, *Moslim in Nederland*, 11.

³⁵ *Ibid.*, 12.

³⁶ *Ibid.*, 13.

³⁷ Visser, *Doe mij maar een moslim!*, 62.

³⁸ Van Heelsum, Fennema en Tillie, *Moslim in Nederland*, 15.

onder te verdelen in: Hindoestaans-islamitische organisaties (de *Ahmadiyya*-beweging, de *soennitische* beweging) en Javaans-islamitische organisaties. Onder de Surinaams-Hindoestaanse gemeenschap is rond de 30 procent *Ahmadi* en wordt wel omschreven als 'reformistisch'. Zo'n vijftien organisaties zijn direct aan de stroming gerelateerd, de eerste is in 1968 opgezet. Binnen de beweging zijn twee richtingen te onderscheiden: de Lahore en de Qadian. In Nederland behoren de meeste *Ahmadiyya* tot de Lahore-tak.³⁹ Bijna elke organisatie heeft een eigen moskee die betaald wordt door de gemeenschap, imams komen ook uit deze gemeenschap.⁴⁰

Meer 'traditionele' *soennitische* organisaties (hanafitische wetsschool) erkennen de *Ahmadiyya* niet als moslims. De *soennitische* groep Surinaams-Hindoestaanse moslims is met een dekking van 70 procent en meer dan veertig organisaties groter en opvallender. World Islamic Mission Nederland (WIM), opgericht in 1973, is de (internationale) koepelorganisatie voor *soennitische* Hindoestanen. *Soennitische* organisaties onderhouden geen banden met het Surinaamse netwerk.⁴¹

Surinaamse Javanen zijn met 36 organisaties in Nederland vertegenwoordigd, waarvan Stichting Stuurgroep Javanen in Nederland de belangrijkste is. De gematigde puriteinen zijn het meest georganiseerd.⁴²

1.3: Korte introductie van de huidige Nederlandse juridische bepalingen rond begraven

In de Wet op de lijkbezorging (Wlb) staan de regels bij het overlijden. Allereerst moet worden vastgesteld of er sprake is van overlijden, door een arts of een lijkschouwer van de gemeente. Er wordt een 'verklaring van overlijden' afgegeven die nodig is om aangifte van overlijden te doen bij de Burgerlijke Stand in de gemeente van overlijden en om toestemming te krijgen voor het begraven of cremieren van de overledene.⁴³

Het inschakelen van een uitvaartondernemer is niet verplicht, maar wel gebruikelijk. Net als het nagaan of er een uitvaart- of levensverzekering is. De uitvaartondernemer helpt met het regelen van het proces naar de uitvaart toe en de begrafenis of crematie zelf.⁴⁴

Vervolgens moet het lichaam worden begraven of gecremeerd. Dit moet op een begraafplaats of in een crematorium gebeuren, of op eigen grond met toestemming van de gemeente. De uitvaart mag niet eerder dan 36 uur na het overlijden en niet later dan zes werkdagen na het overlijden plaatsvinden (tot 1 januari 2010 was dit nog vijf dagen).⁴⁵ Met toestemming van de officier van justitie en de burgemeester kan iemand eerder dan 36 uur worden begraven of gecremeerd. Voor een uitvaart na zes dagen, is toestemming van de burgemeester vereist.

Na een crematie wordt de as een maand bewaard door het crematorium. Nadat de as aan nabestaanden wordt gegeven, mag deze niet zomaar ergens worden neergezet of uitgestrooid. De as moet thuis of in het crematorium worden bewaard, op open zee, op een strooiveld of op een door de gemeente aangestelde 'bijzondere plek' worden uitgestrooid.⁴⁶

Als er voor een begrafenis wordt gekozen, moet er rekening worden gehouden met grafrechten die een plaats op een begraafplaats veiligstellen. Voor een plek op een gemeentelijke begraafplaats, worden grafrechten aan de gemeente betaald. Bij een 'bijzondere begraafplaats', zoals eigen grond of grond van een kerkgenootschap, worden grafrechten aan de houder betaald. Hoeveel grafrechten kosten, hangt af van de begraafplaats en/of gemeente, gemiddeld geldt een bedrag van negentig euro per jaar. Voor een algemeen graf (met maximaal drie overledenen) worden meestal grafrechten voor tien jaar uitgegeven. Het graf kan niet worden verlengd. Een particulier graf of familiegraf (met door de eigenaar aangewezen overledenen) worden grafrechten voor onbepaalde tijd of voor bepaalde tijd (minstens tien jaar) uitgegeven. Het graf kan steeds met tien jaar worden verlengd. Als de eigenaar van

³⁹ Ibid., 17-18.

⁴⁰ Visser, *Doe mij maar een moslim!*, 135.

⁴¹ Van Heelsum, Fennema en Tillie, *Moslim in Nederland*, 19.

⁴² Zie voetnoot 18 hierboven.

⁴³ Rijksoverheid, "Overlijden," *Checklist*, <http://www.overlijden-overheid.nl>.

⁴⁴ B.V. Uitvaart Communications, "Uitvaart.nl," *Uitvaart regelen*, <http://uitvaart.nl/>.

⁴⁵ Rijksoverheid, "Wet op de lijkbezorging," <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gemeenten/wet-op-de-lijkbezorging>.

⁴⁶ Rijksoverheid, "Welke regels gelden er bij begraven en cremieren?" *Vraag en antwoord*, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/welke-regels-gelden-er-bij-begraven-en-cremeren.html>.

de grafrechten niet te traceren is, wordt het aflopen van de termijn aangekondigd op de begraafplaats. Na het aflopen van de grafrechten wordt het graf geruimd; de stoffelijke resten worden vervolgens herbegraven of alsnog gecremeerd. Het herbegraven gebeurt dieper in hetzelfde graf, 'schudden', of op een speciaal gedeelte van de begraafplaats, de 'knekelput'.⁴⁷

In hoofdstuk 4 staat een nadere beschrijving van Nederlandse wettelijke bepalingen en gebruiken rond de dood en een uitvaart.

Samenvatting

Van de moslims in Nederland vormen Marokkanen de grootste groep (296.000) en Turken de tweede (285.000). Op de derde plek staan 'overige niet-westers' gevolgd door westerse allochtonen en Surinamers met ongeveer 35.000 moslims.⁴⁸ De Nederlandse moslimgemeenschap is zeer heterogeen. De twee belangrijkste redenen voor institutionalisering door Turkse en Marokkaanse gastarbeiders waren: de mogelijkheid om gezamenlijk religieuze activiteiten uit te voeren en het hiermee samenhangende sociale netwerk situeren in een vreemde, niet-islamitische omgeving. Turken in Nederland hebben de meeste organisaties. Bij Marokkanen en Surinamers is het aantal landelijke moskeekoepels beperkt; regionaal zijn er wel organisaties te vinden. Mogelijkheden voor rituelen rond de dood worden in Nederland bepaald door de Wet op de lijkbezorging (Wlb) waarin de regels bij het overlijden staan. Uitzonderingen kunnen worden aangevraagd bij de overheid.

⁴⁷ Rijksoverheid, "Wat zijn grafrechten?," *Vraag en antwoord*, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/wat-zijn-grafrechten.html>.

⁴⁸ Zie voetnoot 14 hierboven.

Hoofdstuk 2: Theoretisch Kader

Inleiding

In hoofdstuk 2, het theoretisch kader, worden theorieën en begrippen toegelicht die relevant zijn om de volgende hoofdvraag te beantwoorden:

Hoe en waarom geven moslims in Nederland vorm aan hun rituelen rond de dood binnen de mogelijkheden die de Nederlandse omgeving en wetgeving hen biedt en welke acculturatie-strategieën worden hierin zichtbaar?

Allereerst wordt in paragraaf 2.1 onderzoek naar rituelen en rites de passage beknopt beschreven. Hier worden (werk)definities van termen als 'ritueel' en 'ceremonie' gegeven, die in de thesis regelmatig worden gebruikt. Het bekende onderzoek naar rites de passage van Arnold van Gennip wordt onder het volgende kopje uitgelegd.

Onder paragraaf 2.2 worden de vier acculturatie-strategieën van de befaamde wetenschapper John W. Berry kort benoemd. Paragraaf 2.3 behandelt onderzoek naar moslims in Nederland. Hierbij ligt de focus op het onderzoek van Nathal M. Dessing uit 2001 naar (veranderingen in) rituelen en ceremonies rond de dood door moslims (na hun komst) in Nederland – dit wordt onder paragraaf 2.4 uitgelegd. Uitkomsten van Dessings publicatie zijn een leidende factor in deze thesis omdat het baanbrekend is op het gebied van onderzoek naar de manifestatie van de islam in Nederland in de vorm van rites de passage.

De theoretische kennis fungeert in deze thesis als een middel: 'een werktheorie om de onderzoeksactiviteit te structureren, verbanden te leggen en aan te geven hoe de werkelijkheid onderzocht kan worden'. Het geeft inzicht in het te onderzoeken probleem en draagt bij aan de analyse van het probleem.⁴⁹

2.1: Onderzoek naar rituelen en rites de passage

Jan A.M. Snoek legt in het werk *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts* uit wat onder 'ritueel gedrag' kan worden verstaan om de beschrijving toe te passen in wetenschappelijke stukken. Volgens Snoek is ritueel gedrag 'een speciale modus van gedrag met een eigen publiek'. De meeste vormen van dit soort gedrag worden uitgevoerd op specifieke plaatsen, en/of op specifieke tijden. Meestal is ritueel gedrag dan ook meer gestileerd, gestructureerd en gestandaardiseerd dan 'gewoon gedrag' en heeft vaak een doel en symbolische betekenis voor de uitvoerders.

Vanuit deze omschrijving, definieert Snoek de volgende termen:

-*Rite*: 'is the performance of an indivisible unit of ritual behavior'.

-*Ceremony (or ritual)*: 'is a sequence of one or more rites, together framed by transitions from common to ritual, and from ritual to common behavior. These transitions are clearly recognizable for the participants; they may range from instantaneous to longer, more-or-less standard processes'.⁵⁰

Het Arabisch kent geen woord voor de term 'ritueel' in de westerse betekenis. Wel wordt in academische kringen gebruik gemaakt van *ṭāqs* voor het aanduiden van religieuze rituelen. Voor juridische voorschriften wordt *iš`ār* toegepast. Voorgescreven gebruiken voor moslims worden *`ibāda* genoemd. Om de *`ibāda* uit te kunnen voeren, moet een moslim ritueel rein zijn: *ṭahāra*.

Andere gebruikelijke rituelen heten *rasm/rusūm* of *marāsīm*.

Seculiere festiviteiten van moslims, zoals gebruiken om de levenscyclus te markeren, worden aangeduid met *hafl/hafla* of *ihṭifāl*. Het bijvoeglijk naamwoord *dīnī* markeert het religieuze aspect van het evenement.⁵¹

In academisch-Turks wordt de term 'ritual' gebruikt voor ritueel. Een alledaagse aanduiding voor

⁴⁹ Van den Heuvel, *Hoe schrijf ik een scriptie of these?*, 33.

⁵⁰ Jan. A.M. Snoek, "Defining 'Rituals,'" in *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts*, red. Jens Kreinath, Jan Snoek en Michael Stausberg, Vol.1, 13 (Leiden: Brill Academic Publishers, 2006).

⁵¹ Michael Stausberg, "Ritual: A survey of some related terms," in *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts*, red. Jens Kreinath, Jan Snoek en Michael Stausberg, Vol.1, 59-63 (Leiden: Brill Academic Publishers, 2006).

ceremonie of feest is *tören* en voor traditie *adet*.⁵²

Rituelen maken deel uit van het menselijk leven en worden om verschillende redenen gehouden: seculiere (bijvoorbeeld nationalistische/politieke gebruiken) en transcendente (contact met het bovennatuurlijke, zegen van het spirituele). Rituelen zijn gekoppeld aan andere aspecten van het leven, waardoor ze betekenis krijgen. Ze kunnen een 'uit de tijd genomen tijd' vormen en in deze setting de regels bepalen. Ook beïnvloeden rituelen relaties en fases in het leven van mensen en welke plaats deze elementen in het leven innemen.⁵³

Rites de passage

Rites de passage worden specifiek gebruikt om een verandering in de status van het leven van personen of groepen aan te geven - de dood is hier een voorbeeld van. Arnold van Gennip (1873) heeft de omschrijving uitgebreid tot een gestructureerd model om op een gemeenschap toe te passen. Hiervoor heeft hij een drieluik van patronen ontwikkeld: 'separation, transition en incorporation'.⁵⁴ Belangrijke veranderingen, zoals het overlijden van een naaste, worden vaak herdacht met een ritueel; collectief of individueel. 'For every one of these events there are ceremonies whose essential purpose is to enable the individual to pass from one defined position to another which is equally well defined.'⁵⁵

Binnen de driedelige structuur van de rite de passage heeft elk stadium bepaalde kenmerken:

-*Separation*: is gericht op 'loskomen' van een status. Hierbij worden rituelen toegepast die de afscheiding markeren, zoals de rituele wassing bij moslims om van de vervuilde, normale wereld af te zonderen.⁵⁶

-*Transition*: is gericht op een situatie die buiten de normale wereld valt, een 'tussenfase'. Hierbij treden rituelen op die deze ambiguïteit benadrukken met bijvoorbeeld speciale kleding en gedragsregels. Een voorbeeld is de rouwperiode.⁵⁷

-*Incorporation*: is gericht op de 'opname' of 'vermenging' van een persoon in de gemeenschap. Hierbij treden rituelen op die het individu transformeren tot deze nieuwe status met bijvoorbeeld een nieuwe naam.⁵⁸

Rites de passage benadrukken tegelijkertijd een nieuwe periode en oude gebruiken.⁵⁹

2.2: Onderzoek naar acculturatie-strategieën

Acculturatie is een interactief proces dat plaatsvindt na een ontmoeting van meerdere culturele groepen. 'Voor een groep veroorzaakt de acculturatie veranderingen in sociale structuren, instituties en culturele gebruiken'. Bij een individu wordt het gedrag aangepast.

Het acculturatieproces van het psychologische en culturele leidt tot (een mate van) aanpassing op de nieuwe culturele context. Dit kan voor een tijdelijke periode zijn of – in het geval van migranten – voor een vast verblijf in een land met andere culturen. Aanpassingen van een individu, familie of culturele groep op een permanente situatie kunnen drastisch zijn en (ethische) conflicten veroorzaken. Want naast aanpassing op de nieuwe culturele context, moet de eigen culturele identiteit worden behouden.⁶⁰

Hoe acculturatie door een individu wordt aangepakt, hangt af van de houding en het gedrag (individueel), het doel van de acculturatie vanuit de dominante en de non-dominante cultuur (collectief) en culturele en psychologische factoren.

John W. Berry heeft in 1997 het bekendste model ontwikkeld om vier strategieën van acculturatie weer

⁵² Ibid., 94-95.

⁵³ Ursula Rao, "Ritual in Society," in *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts*, red. Jens Kreinath, Jan Snoek en Michael Stausberg, Vol.1, 158-159 (Leiden: Brill Academic Publishers, 2006).

⁵⁴ Fiona Bowie, *The Anthropology of Religion: An Introduction* (MA: Malden, Blackwell Publishing, 2006), 147.

⁵⁵ Ibid., 148.

⁵⁶ Ibid., 149.

⁵⁷ Zie voetnoot 52 hierboven. En Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 6.

⁵⁸ Zie voetnoot 53 hierboven.

⁵⁹ Ibid., 151.

⁶⁰ John W. Berry, "Acculturation: Living successfully in two cultures," *International Journal of Intercultural Relations* 29 (juli 2005): 698-699.

te geven: 'assimilatie, integratie, separatie en marginalisatie'. Bij *assimilatie* staat interactie met andere culturen en aanpassing voorop. De tegenovergestelde strategie, waarbij enkel naar het eigen cultuurbehoud wordt gestreefd, heet *separatie*. Wanneer de eigen culturele identiteit wordt behouden, maar wel naar de normen en waarden van de gastcultuur wordt gebogen, wordt gesproken van *integratie*. *Marginalisatie* staat voor geringe interesse voor cultuurbehoud en aanpassing. Door het doorlopende karakter van acculturatie, kan een individu meerdere strategieën toepassen. Soms is er sprake van een opgelegde strategie door de dominante cultuur.⁶¹

2.3: Onderzoek naar moslims in Nederland

Sinds halverwege de jaren '70 heeft de academische wereld zich verdiept in de islam als een sociaal fenomeen in West-Europa. In Nederland lag de focus in eerste instantie op moslims als migranten, hun sociaal-economische positie in Nederland en de daarbij behorende problemen als het opleidingsniveau en criminaliteit. Jaren later werd er tevens onderzoek verricht naar de inhoud van het geloof van de Nederlandse moslimgemeenschap en hoe de islam bijdraagt aan de religieuze en etnische identiteit van deze gemeenschap.⁶²

2.4: Onderzoek naar rituelen rond sterven, begraven en rouwen van moslims in Nederland

Hoe de islam in West-Europa zich manifesteert, is onder meer onderzocht door Nathal M. Dessing. De centrale vraag voor Dessing in haar onderzoek *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death among Muslims in the Netherlands* was: 'Welke veranderingen hebben rituelen bij geboorte, besnijdenis, huwelijk en dood bij Marokkanen, Turken en Surinaams-Javaanse en Surinaams-Hindoestaanse moslims ondergaan ten gevolge van migratie naar Nederland?'⁶³

Bij het overlijden van een naaste heeft de islamitische gemeenschap 'een viertal plichten te vervullen: de rituele wassing van het lichaam, het wikkelen van het lichaam in een lijkwade, een begrafenisgebed en de begrafenis zelf'.⁶⁴

In Nederland is de 'uitvaartinfrastructuur' met de herziene Wet op de Lijkbezorging (1991) aangepast. Met islamitische voorschriften betreffende de dood en de rituele praktijk in de landen van herkomst als fundament, hebben de migranten verschillende oplossingen bedacht voor het uitvoeren van de begrafenisrituelen in de Nederlandse situatie. Deze vernieuwde vormgeving van de gebruiken, is in twee soorten veranderingen te onderverdelen: Interne en externe.

'Interne veranderingen zijn veranderingen die inherent zijn aan de transplantatie van rituelen naar een nieuwe context, zoals reductie in omvang en variëteit van het rituele repertoire en verminderde competentie van de rituele actoren. Externe veranderingen zijn veranderingen opgelegd door de Nederlandse sociale en juridische context, zoals andere wetten op het gebied van (...) lijkbezorging, verminderde beschikbaarheid van de in de landen van herkomst alom aanwezige diensten, andere woonomstandigheden en andere klimaatomstandigheden.'⁶⁵

De ontwikkeling van islamitische secties op Nederlandse begraafplaatsen is samen met de vernieuwde Wet op de Lijkbezorging een Nederlandse aanpassing (externe verandering) op de wensen van moslims. De moslimgemeenschap past op hun beurt weer begrafenisrituelen aan op de veranderde situatie (interne verandering). De acculturatie is een interactief en veranderlijk proces.

⁶¹ Ibid., 704-706.

⁶² Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 2-4.

⁶³ Ibid., 213.

⁶⁴ Ibid., 217.

⁶⁵ Zie voetnoot 63 hierboven.

Samenvatting

Onderzoek naar de islam en moslims in Nederland heeft zich vanaf de jaren '70 ontwikkeld van de focus naar moslims als migrant tot de manifestatie van de islam in het dagelijks leven van moslims in Nederland.

Rituelen, en dan met name rites de passage, markeren gebeurtenissen in het leven en helpen mensen deze te verwerken.

Naast meer interesse van de academische wereld, groeide de gerichtheid op de islam in de Nederlandse samenleving. Hoewel aan de ene kant de kritiek op het geloof en zijn aanhangers toenam, groeide aan de andere kant de infrastructuur om het geloof een plaats te geven in de Nederlandse samenleving. Het interactieve acculturatieproces blijft zo in beweging.

Hoofdstuk 3: Onderzoek I

Inleiding

Hoofdstuk 3 bevat het eerste deel van het onderzoek. Dit omvat voornamelijk resultaten uit literatuurstudie, aangevuld met informatie uit empirisch onderzoek.

De focus van dit onderzoeksonderdeel ligt op cultureel-religieuze fundamenten voor begrafenisrituelen bij moslims. Het hoofdstuk geeft antwoord op de volgende deelvragen:

*Hoe zijn (gebruiken rond) sterven en de dood beschreven in de islamitische voorschriften?
Hoe worden deze voorschriften in het algemeen uitgevoerd in het land van herkomst?*

Om de deelvragen te behandelen, is het hoofdstuk verdeeld in drie paragrafen waarin religieuze veronderstellingen van moslims rond de dood, religieuze voorschriften voor sterven, de dood, begraven en rouwen, en de hierbij behorende culturele kenmerken worden uitgelicht.

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de hedendaagse religieuze veronderstellingen vanuit de Sunnitraditie. Dit, omdat de onderzoekspopulatie *soennitische* denkbeelden aanhangt en het onderzoek op de moderne tijd is gericht. Maar door de enorme diversiteit aan bronnen en uiteenzettingen, kan ook hierbij niet worden verzekerd dat een compleet representatieve uitleg van de Sunnitraditie wordt gegeven.

Hoofdstuk 3 heeft vooral als doel een algemeen beeld te schetsen van (*soennitische*) islamitische denkbeelden en voorschriften rond de dood om zo een idee te geven van het cultureel-religieuze fundament voor de hedendaagse rite de passage. Want hoewel er vele variaties in interpretatie zijn, blijft de boodschap gelijk: Dien Allah zoals het hoort, want God kan en zal de mens uit de dood laten verrijzen voor het Laatste Oordeel.⁶⁶

3.1: Religieuze veronderstellingen van moslims rond de dood en de functie van de dood in het aardse leven

De islamitische wereld ontwikkelt zich op het gebied van consultatie (*shūra*) en consensus (*ijmā*). Moderne natuurwetenschappelijke ontdekkingen moeten in het licht van informatie uit de Koran worden geplaatst en andersom. Hierdoor zijn nieuwe visies geponeerd op de dood en het hiernamaals. Toch zijn in elke benadering narratieve elementen te ontdekken uit de 'klassieke islam' en is er een schets te maken van de 'algemeen geaccepteerde islamitische mythe' over de dood en de functie van de dood in het aardse leven.⁶⁷

De onderwerping aan en aanbedding van Allah, de schepper en de enige God, staat centraal in de islam. Of een moslim aan zijn religieuze plichten heeft voldaan, wordt pas duidelijk na het overlijden, bij het oordeel van Allah. Het geloof in de Dag des Oordeels en de Dag der Opstanding benadrukken Gods onnipotentie.⁶⁸

Alles in het leven van een moslim staat in het teken om Allah tevreden te stellen. Wat er dan ook in het leven gebeurt, wordt aanvaard als de wil van Allah. Het aardse leven (*al-dunya*) is het moment om Allah goede wil te tonen, maar het is niet de enige vorm van existentie. Het is een fase van wezenlijkheid, waarbij het aanraakbare lichaam en de geest (*ruh*) een rol spelen. De dood betekent het ('tijdelijke') einde voor het lichaam maar een nieuwe vorm van bestaan voor de geest (*al-akhira*).⁶⁹ Er wordt onderscheid gemaakt tussen:

-*Collectieve tijd*: De creatie, tekenen van het einde der tijden, de Dag des Oordeels, het Laatste Oordeel en de eeuwigheid.

⁶⁶ Hierbij moet tevens worden vermeld dat islamitische teksten altijd in de vertaalde versie zijn behandeld.

Dit kan invloed hebben op de uitleg van termen. Verwijzingen naar teksten betreffende de dood in de Koran en *hadith* komen uit literatuur waarin deze teksten zijn geanalyseerd.

⁶⁷ Jane Idleman Smith en Yvonne Yazback Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection* (NY: Albany, State University of New York Press, 1981), 128.

⁶⁸ Zie voetnoot 4 hierboven.

⁶⁹ Zie voetnoot 67 hierboven.

-*Individuele tijd*: Geboorte en dood (*ajal*, de aardse tijd), de tijd in het graf in afwachting van opstanding, en collectieve gebeurtenissen na de dood.⁷⁰

Hoewel het aardse leven dus bepalend is voor het Laatste Oordeel, hechten moslims meer waarde aan het bestaan na de dood. De tweede fase van existentie is eeuwig en de plaats waar de zin van de ziel (*nafs*) tot uitdrukking komt.⁷¹

Transitie

De overgang van het aardse naar het spirituele bestaan (*barzakh*; het graf) is niet duidelijk beschreven in de Koran. Maar in ‘eschatologiehandleidingen’ is vanaf de middeleeuwen uitgebreid beschreven waar iemand doorheen gaat na zijn of haar dood.⁷²

Barzakh kent verschillende gebeurtenissen die in islamitische handleidingen een angstaanjagend karakter krijgen. Dat iemand zal sterven, wordt veertig dagen voor de dood al bepaald door het vallen van een blad ‘van de hemelse boom van leven en dood’ die onder de troon van God staat. Op het blad staat de naam van de te overlijden persoon, waardoor *Jibrīl* (Gabriël) weet dat de dood voor die persoon komt.⁷³

Als het moment daar is, verschijnt de Engel des Doods samen met vier engelen aan de stervende persoon. De ziel wordt (op pijnlijke wijze) van het lichaam gescheiden, en maakt een korte reis door de zeven hemellagen, onder begeleiding van de engelen of *Jibrīl*. Minder vaak beschreven is de poging van de onwaardige ziel om dezelfde reis te maken, onder begeleiding van de engel *Daqyā’il*. Hierbij blijft de poort naar de hemel gesloten.

Satan, *Iblis*, probeert de stervende te verleiden zijn geloof op te geven. Bij het sterven treedt een intense dorst op waarvoor *Iblis* een glas koud water aanbiedt in ruil voor geloofsafval.⁷⁴

Na de reis wordt de (goede) geest in de kist geplaatst om zo voor de laatste keer naar de nabestaanden te kijken. Zodra de kist in de aarde zakt, daalt ook de geest (in de meeste versies) weer terug in het lichaam en wordt de overledene onderworpen aan een vragenvuur over zijn geloof en leven door de engelen *Munkar* en *Nakīr* (‘Ontkend’ en ‘Ontkenning’). In sommige interpretaties verschijnt tevens de engel *Rūmān* aan de overledene, bij wie de dode alle goede en slechte daden moet opschrijven.⁷⁵

Martelaars zielen mogen direct naar de hemel. Voor wie goed heeft geleefd, wordt de tijd in het graf aangenaam gemaakt. Zondaars worden met ‘fysieke straffen’ aangepakt.⁷⁶

Eschatologie

Wat de islamitische eschatologie inhoudt, valt niet eenduidig te beschrijven. Wat wel in elke interpretatie duidelijk wordt, is dat de lichamen verrijzen en de geest in het lichaam terugkeert. Daarna vindt het Laatste Oordeel plaats waarbij Gods barmhartige en rechtvaardige wil zal spreken. Hoe letterlijk de narratie moet worden genomen, is een punt van discussie.⁷⁷

Hoewel de volgorde van gebeurtenissen in verschillende beschrijvingen varieert, wordt de volgende ordening regelmatig gehanteerd:

- 1: De tekenen van het Laatste Uur (*sā’a*) en de destructie van de wereld.
- 2: Het blazen van de trompet, de verrijzenis (*qiyāma*) en het bijeenbrengen van alle mensen (*hashr*).
- 3: De afrekening (*hisāb*).
- 4: Het oversteken van de brug (*sirāt*), mogelijke bemiddeling (*shafā’a*) en de voorbereidingen van de laatste zending.⁷⁸

⁷⁰ Ibid., 6.

⁷¹ Zie voetnoot 67 hierboven.

⁷² Ibid., 33. Hiervan zijn vele variaties en interpretaties bekend.

⁷³ Lapidus, “The meaning of Death in Islam,” 150.

⁷⁴ Smith en Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, 38.

⁷⁵ Ibid., 42-43.

⁷⁶ Zie voetnoot 70 hierboven.

De beschrijving van de *barzakh* wijkt wel af per stroming en wetsschool.

⁷⁷ Ibid., 64-65.

⁷⁸ Ibid., 65.

Het belangrijkste moment is de Dag des Oordeels (*Yawm ad-Din*). Dit bepalende moment wordt voorafgegaan door het einde der tijden (*Qiyamah*), waarin chaos en verloedering overheersen en de antichrist (*al-Masih ad-Dajjal*), *Yajuj* en *Majuj* (Gog en Magog) naar aarde komen. Zodra de zon in het westen opkomt, nadert het einde en dalen *Isa* (Jezus) en *Masih* (de Messias) neer op aarde. Wanneer het einde der tijden aanbreekt, is geschat maar niet bepaald. Alleen Allah weet het exacte moment.⁷⁹ Wel wordt door sommige islamitische geleerden een waarschuwing gedaan dat het einde der tijden in aankomst is, door het verval van de moderne wereld. De locatie waar *Isa* verschijnt wordt over het algemeen omschreven als de Grote Moskee van Damascus of Jeruzalem.⁸⁰

In de hemel blaast een engel op de trompet; het teken dat de kosmos vergaat en leest van een tablet de namen op van hen die worden veroordeeld. Hoelang 'de wereld' in een lege status blijft, wordt vaak geschat op veertig jaar. Bij de tweede keer opent God de nieuwe 'wereld', de derde aankondiging veroorzaakt de incorporatie van de menselijke zielen in hun lichamen en de opstanding; *Yawm al-Qiyamah*.⁸¹

Van de sterfelijke wezens, zal Abraham, Mozes of de Profeet Mohammed als eerste verrijzen. Onder de dieren is *Burāq* de voorloper, het paard dat Mohammed door zijn *mi'rāj* reis reed.⁸²

De mensheid wordt bij elkaar geroepen en wacht, angstig, naakt en hulpeloos in de hete zon op het goddelijke oordeel. Schattingen van de duur van dit proces (*al-mawqūf*) variëren van driehonderd tot vijftigduizend jaar.⁸³

Alle daden van de individuen zijn in het hemelse boek der daden opgenomen en worden gewogen in de Weegschaal des Oordeels: *mizan*. De islamitische kosmologie behelst de aarde, de cirkels van verdoemenis, het vuur van de zuivering onder de aarde en de zeven lagen van de hemel boven de aarde. In de bovenste laag van de hemel zetelt Allah op zijn troon, vergezeld door engelen. Het vuur heeft tevens zeven lagen. Boven de bovenste laag, *Gehenna*, hangt een brug waarover men moet lopen op de Dag des Oordeels (*sirat*). Zondaars en ongelovigen lopen over een brug 'scherper dan een zwaard en dunner dan een haar' om vervolgens in het hellevuur te vallen. Vrome gelovigen steken gemakkelijk over.⁸⁴

Wie gezegend is, mag naar het paradijs (*Jannah*) en de verdoemden gaan naar de hel (*Jahannam*).

Hel, Paradijs en Limbo

Jahannam

Een gedetailleerd proces van het hellevuur is niet in de Koran te vinden. Door enkele details is het idee ontstaan dat de *Jahannam* uit zeven lagen bestaat, waarvan *Gehenna* de bovenste is. Met de zeven lagen komen zeven soorten 'straffen', in aflopende mate van ernst voor zeven soorten zondaars: moslims, christenen, joden, aanhangers van het sabaeïsme, magiërs, afgoddienaren en hypocrieten. In de hel staat de boom *Zaqqūm*, 'met hoofden van duivels als bloemen'. De islamitische hel wordt niet door *Iblis* geregeerd, omdat deze door *Mahdi* is verslagen.

Elke *mu'min* heeft tot op zekere hoogte met straf te maken, maar hoe vromer de moslim, hoe korter de marteling. In de Koran staan voorbeelden van gevoelens die verdoemden ondergaan door kokend

⁷⁹ Lapidus "The meaning of Death in Islam," 151-152.

Of *Isa* en *Masih* dezelfde figuur zijn of niet, wordt betwist door verschillende islamitische geleerden.

⁸⁰ Smith en Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, 69.

⁸¹ *Ibid.*, 151-152.

Islamitische geleerden verschillen van mening of er twee of drie keer op de trompet wordt geblazen.

⁸² *Ibid.*, 73.

⁸³ Lapidus "The meaning of Death in Islam," 152. En Smith en Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, 75.

⁸⁴ Smith en Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, 79.

Daden uit de kindertijd worden niet meegerekend. Het menselijk leven is verdeeld in drie opeenvolgende fases:

-0-7 jaar: *sabie ghair mumaiz*: het kind kan goed en kwaad niet onderscheiden

-7-15 jaar: *sabie mumaiz*: het kind kan legaal en illegaal, en voordelig en nadelig onderscheiden

-15+: volwassenheid.

water, heet ijzer en vuur. Hoewel de straffen in fysieke termen worden omschreven, is 'pijn' in het hiernamaals niet te vergelijken met hoe mensen fysieke pijn kennen.⁸⁵

Jannah

Parallel aan de hel staat het paradijs, waar enkel Arabisch wordt gesproken en met tevens zeven lagen en een boom, de *Sidrat al-Muntahá*. Volgens sommige islamitische geleerden heeft het paradijs dan ook zeven 'hemelen', met de paradijselijke tuin als bovenste laag. Voor anderen is de hemel een geheel. Hoe *Jannah* wordt gezien, er zijn in iedere versie soortgelijke elementen aan te wijzen zoals rivieren met water, melk, wijn en honing. Er zijn tapijten, banken en gratis markten. Veelvuldig bediscussieerd zijn de – op de mannen wachtende – jonge maagden, de *hūr*. De 'inwonenden' blijven voor altijd jong, leven in vrede en genieten. Dit geluk overstijgt hier het fysieke.⁸⁶

Al-a'rāf

Door soera 7:46 is een theorie ontstaan over een derde fase in het hiernamaals; limbo. De scheiding tussen *Jahannam* en *Jannah* wordt niet beschreven, maar wel omschreven als een 'scheidingsmuur'. Over het algemeen wordt de soera aangehaald om de barmhartigheid van Allah te benadrukken; uiteindelijk mogen zij in de 'tussenfase' toch het paradijs binnentreden.⁸⁷

Vrouwen en kinderen

Door westerse invloeden is er meer aandacht voor de rol van vrouwen in islamitische studies.

Vrouwen zijn opgenomen in het Laatste Oordeel en het hiernamaals. Maar wat hun rol hier precies is, is onzeker. Wel staat in de Koran dat mannen en vrouwen op hun daden worden beoordeeld. Ook wordt een paar keer specifiek naar een vrouw in de hel of het paradijs verwezen.

Hoewel in de *hadiths* regelmatig wordt verwezen naar de relatie tussen het geloof van de vrouw en (de trouw aan) haar man, kan maar een enkele keer uit een Korantekst worden opgemaakt dat vrouwen ook op de daden van hun man worden beoordeeld.⁸⁸

In de *hadiths* wordt beperkt uitgelegd hoe het hiernamaals voor een gelovige vrouw er uit zal zien. In het paradijs zijn de *hūr* (zeventig voor elke gelovige man) aanwezig naast de *mu'mināt*, die met hun 'aardse' man 'leven'. Maar de interpretatie van deze gegevens verschilt; zo wordt ook wel gedacht dat er geen strikte scheiding zit tussen de twee 'soorten' vrouwen, de *mu'mināt* zouden in hun paradijselijke vorm ook (een soort) *hūr* worden.⁸⁹

In hoeverre kinderen verantwoordelijk zijn voor hun daden en hun mate van geloof, hoe ze hier op beoordeeld kunnen worden bij de Dag des Oordeels en waar ze vervolgens belanden, is een doorlopend punt van discussie. Over het algemeen gaat men er vanuit dat kinderen bij hun vader (of ouders) zijn in het paradijs; immers is het gezelschap van hun kinderen een deel van de beloning van ware gelovigen. Maar over welke leeftijden onder de kindertijd vallen en wanneer een kind een volwassene is, wordt getwist.⁹⁰

De functie van de dood in het aardse leven

Het individuele aardse leven is de voorbereidende staat voor de volgende vorm van bestaan. Het proces na de dood begint al in het individuele aardse leven, *ajal* bij het praktiseren van het geloof (*dīn*) en het navolgen van religieuze voorschriften. Voor de meesten is de aardse dood een individuele zaak.⁹¹

Naast het individuele bestaan, geloven moslims in de creatie van de wereld en de mensheid als een geheel. Deze wereld en mensheid worden vernietigd bij het einde der tijden, waardoor de individuele levens met het collectieve wordt verenigd in de dood. Hierna volgt de opstanding.

⁸⁵ Ibid., 85.

⁸⁶ Ibid., 88.

⁸⁷ Ibid., 91.

⁸⁸ Ibid., 158- 159.

⁸⁹ Ibid., 165-166.

⁹⁰ Ibid., 168-171.

⁹¹ Ibid., 83.

Het einde der tijden is voor moslims een nieuwe fase van bestaan. Hierbij komen tevens persoonlijke consequenties aan de orde, zoals de veroordeling. En de hierop volgende individuele fases in het hiernamaals, zoals *Jannah* en *Jahannam*.

Dit persoonlijke pad valt te beïnvloeden in het menselijke leven. In de Koran staat immers nauwkeurig beschreven voor welke daden iemand in het vuur belandt; liegen, corruptie, ongeloof, godslastering en overdadigheid. Afgoderij (*shirk*) is de ergste zonde. Onderwerping aan en aanbidding van Allah, en het vervullen van de religieuze plichten zoals de vijf zuilen van de islam, verzekeren een betere tijd in het hiernamaals.⁹²

De vijf zuilen van de islam zijn de individuele plichten *fard al-ayn* en bevatten: de geloofsbelijdenis (*shahadah*), vijf dagelijkse gebeden (*salât*), geven van aalmoezen (*zakat*), vasten tijdens de Ramadan (*sawn*) en de bedevaart naar Mekka/*Ka'ba* (*hadj*). Het uitvoeren van de religieuze plichten levert de gelovige een 'religieus krediet', *azjr*, op waar hij of zij baat bij heeft in het hiernamaals.⁹³

3.2: Religieuze voorschriften voor sterven, de dood, begraven en rouwen.

Religieuze voorschriften betreffende sterven, de dood en de daarbij komende rituelen, vinden moslims voornamelijk in de Koran en de *hadith*. Vooral bij rituelen voor mannelijke overledenen, worden deze geschriften nauw gevolgd. Rituelen voor mannen en vrouwen verschillen, net als de interpretatie van de *hadith* door de diversiteit aan rechtsscholen, etnische en culturele groepen.

Wat wel duidelijk wordt, is dat er aandacht wordt besteed aan: het tijdstip van begraven, de rituele wassing, het begrafenisgebed, de graflegging en grafrust.⁹⁴

Sterven en de dood

Als mannen aanvoelen dat zij spoedig sterven, wordt aangeraden dat zij zich ritueel wassen, zoals zij voor een gebed zouden doen; de *wudû*. Hierbij worden de 'handen en armen tot aan de elleboog gewassen, de voeten, het gezicht, nek en oren gereinigd en de neus en mond met water gespoeld'. Zo aanschouwen zij Allah zonder vervuiling van de aarde.⁹⁵

Wanneer iemand sterft, moet volgens islamitische wetgeving de persoon in de richting van Mekka worden gelegd; de *qibla*. Indien mogelijk gebeurt dit door de persoon op zijn rechterkant te leggen, met zijn of haar gezicht richting de *qibla*. Als dit niet (meer) kan, ligt de persoon op zijn of haar rug, met de voeten en het gezicht in de gebedsrichting.⁹⁶

Fysiek lijden tijdens het sterven wordt door moslims beschouwd als een reiniging van de ziel en als geloofsbeproeving.⁹⁷

Zoals eerder aangegeven, is sterven een pijnlijk en lastig proces, waarbij de stervende flink aan de tand wordt gevoeld door engelen en *iblis*. Daarom is het belangrijk het de stervende zo comfortabel mogelijk te maken en hem of haar bij te staan bij de beproevingen door bijvoorbeeld wat te drinken te geven en de geloofsbelijdenis (*shahada*) en/of gebeden (*du'â's*), en/of soera 36 *YaSin* ('het hart van de Koran') te laten uitspreken. In de gebeden wordt Allah om vergiffenis gevraagd. Vrome familieleden die bijdragen aan de innerlijke rust, mogen bij het sterven aanwezig zijn.⁹⁸

⁹² Ibid., 86.

⁹³ Marrie Bot, *Een Laatste Groet: Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland* (Rotterdam: Marrie Bot, 1998), 129.

⁹⁴ Lapidus "The meaning of Death in Islam," 153.

Om de informatie beknopt te houden, zijn dit hoofdstuk niet alle variaties voor het begraven van martelaren, kinderen en foetussen meegenomen.

⁹⁵ Zie voetnoot 93 hierboven. En Nathal M. Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death*, 129.

⁹⁶ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 142.

In Nederland is via internet de *qibla*, de *Ka'ba* in Mekka op te zoeken, bijvoorbeeld via de Marokkaanse website MaghrebOnline, "Vind Qiblah," <http://www.mgharba.nl/qiblah.html>.

⁹⁷ Bot, *Een Laatste Groet*, 130.

⁹⁸ Ibid., 142-143.

De soera *YaSin* (36), bestaat uit 83 *ayats* en wordt wel 'het hart van de Koran' genoemd. Sommige interpreten stellen dat *YaSin* 'O, mens' betekent en aan de profeet Mohammed gericht zou zijn. Via de website KoranOnline is een Nederlandse vertaling te lezen: KoranOnline, "36. YaaSien," *De Heilige Koran*, <http://www.koranonline.nl/koran/>.

Belangrijk is dat zodra iemand overlijdt, hij of zij schuldenvrij is want anders blijft de overledene na de dood bezwaard. Financiële schulden worden daarom op het laatste moment verrekend of door de familie voldaan. Geestelijke schulden kunnen met een schenking aan een goed doel worden afgekocht. Mocht dit financieel niet lukken, dan is de gemeenschap verplicht hierbij te helpen. Het is een collectieve, religieuze plicht; *fard al- kifâya*.⁹⁹

Rituele wassing

Na het overlijden, worden de ogen van de overledene gesloten, de kaken dichtgemaakt en het lichaam gewassen.¹⁰⁰ Volgens interpretaties van de islamitische jurisprudentie (*fiqh*) behoort de rituele wassing van een overledene, samen met het in een lijkwade wikkelen en het uitvoeren van het begrafenisgebed (*salât al-janâza*) tot de *fard al- kifâya* van de moslimgemeenschap; *umma*. Bij deze collectieve plichten is het vooral belangrijk dat het wordt uitgevoerd, en niet dat iedere moslim ze vervult. Dit laatste is wel het geval bij de *fard al-ayn*.¹⁰¹

Bij voorkeur vindt de rituele wassing zo snel mogelijk plaats, op de dag van de begrafenis. Het is hierbij belangrijk dat de moslim die de wassing uitvoert, precies weet wat er moet gebeuren. En de handelingen met respect uitvoert, en ‘niet de overledene op zijn of haar gezicht draait, wel met lauwater wast en discreet is over het uiterlijk van de overledene’. Alleen doodgeboren kindjes, martelaren (en volgens bepaalde stromingen verminkte lichamen of lichaamsdelen) mogen zonder rituele wassing worden begraven.

Over het algemeen geldt dat de (volwassen) overledene door iemand van hetzelfde geslacht wordt gewassen. Bij mannen is de ‘wasser’ vaak in het testament opgenomen, en anders moet de rituele handeling worden uitgevoerd door diens ‘vader, grootvader of andere mannelijke familie’. ‘Voor vrouwen geldt dit voor de moeder, grootmoeder of andere vrouwelijke familie’. Over of de kinderen van de overledene of de echtgenoot/echtgenote de wassing mag uitvoeren, verschillen de meningen per rechtsschool. Ook kan het zijn dat de nabestaanden liever een onbekende inschakelen, omdat ze zich ongemakkelijk of te verdrietig voelen voor de taak. Hierbij moet wel worden vermeld dat islamitische teksten betalen voor zulke diensten afwijzen en dat de familie over het inschakelen van een dergelijke dienst, zal zwijgen.¹⁰² Bij de meeste groepen moslims zijn er familieleden (van hetzelfde geslacht) bij de wassing aanwezig die niet meehelpen, maar de ceremonie begeleiden.¹⁰³ Na de *wudû* volgt de uitgebreide, speciale wassing voor het lijk (*ghusl al-mayyit*). Deze bewassing moet de overledene rein maken. Hoewel het proces per rechtsschool in detail kan verschillen, vindt regelmatig de wassing als volgt plaats:

‘De wassing wordt voltrokken in een afgesloten ruimte. Het lichaam wordt afgedekt van de navel tot de knieën. Vuil wordt verwijderd en de ingewanden worden gelegegd door voorzichtig op de buik te drukken. Daarna worden de edele delen van het lichaam gewassen; *istinjâ*. Om de geur te verdoezelen, wordt wierook gebrand. Het gehele lichaam moet met water en zeep drie, vijf of zeven keer worden gewassen, waarbij wordt begonnen vanaf de rechterzijde van de bovenkant tot aan de achterkant en van het hoofd naar de voeten. De zeep moet halal (religieus zuiver) zijn, zonder alcoholbevattende geurstoffen. Voor de laatste wassing wordt kamfer aan het water toegevoegd. Tijdens het uitgieten reciteert de imam, soms samen met de wassers, enkele Koranteksten. Vervolgens wordt het lichaam gedroogd en delen van het lichaam ingewreven met kamfer. Soms worden de mond, neus en oren (tijdelijk) opgevuld met watten.’¹⁰⁴

Lijkwade

De andere collectieve plicht (*fard al- kifâya*) is het wikkelen van het lichaam in een lijkwade (*kafan*). Deze wade bestaat uit simpel, wit, katoen en moet het hele lichaam, inclusief het hoofd, bedekken. De

⁹⁹ Zie voetnoot 97 hierboven.

¹⁰⁰ Lapidus “The meaning of Death in Islam,” 154.

¹⁰¹ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 144-145.

¹⁰² *Ibid.*, 144-148.

¹⁰³ Bot, *Een Laatste Groet*, 132.

¹⁰⁴ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 146-149. En Bot, *Een Laatste Groet*, 132-136.

kleur wit symboliseert ‘reinheid’, volgens een Marokkaanse respondent. Hoewel alle respondenten benadrukten dat de lijkwade altijd wit is, meenden de meesten dat dit meer een traditie is dan religieus voorgeschreven. Soms worden de doeken geparfumeerd. Bij mannen worden drie en bij vrouwen vijf doeken gebruikt – vrouwen krijgen een hoofddoek (*khimâr*) en een extra doek (lifâfa) van de schouders tot de knieën.

De grootste doeken moeten als eerste over het lichaam worden gewikkeld, waarbij ook bij deze handeling rechts wordt begonnen. Met stroken van de stof wordt de lijkwade vastgezet; een boven het hoofd, een onder de voeten en twee rond het lichaam. In de soorten doeken die worden gebruikt en de manier van omwikkelen, wordt gevarieerd door verschillende bevolkingsgroepen en rechtsscholen.¹⁰⁵ Als de overledene de *hadj* heeft volbracht, wordt het lichaam ook wel in de kleding voor de pelgrimage, twee naadloze, witte doeken gestoken.¹⁰⁶

Begraven

De begrafenis vindt bij voorkeur zo snel mogelijk plaats; het liefste binnen een dag.¹⁰⁷ Het begraven van nabestaanden is een *fard al- kifâya*. Cremeren daarentegen is verboden, omdat het aan het hellevuur doet denken en geen respect voor het lichaam toont.¹⁰⁸ ‘Ik heb dit lichaam van Allah gekregen, dan ga ik het toch niet verbranden?’, verwoordde een Marokkaanse respondent. Dit geldt ook voor lichaamsdelen. De begraafplaatsbeheerder van het islamitische grafvak in Nijmegen vertelde bij het empirisch onderzoek dat er een geamputeerd been in de grafakker ligt begraven. Het been van een Irakese moslim werd volgens alle voorschriften in een kindergraf geplaatst.

Volgens sommige moslims moet alles wat bij het lichaam hoort, teruggegeven worden aan de aarde. De rest van het lichaam wordt vaak later bij het lichaamsdeel begraven. Verder moeten lichamen ongeschonden worden begraven. Als het lichaam vlak voor de dood verwond is, door bijvoorbeeld een ongeluk, moet zoveel mogelijk van dat lichaam samen worden begraven.¹⁰⁹

Het lichaam wordt door mannen op een lijkbaar of in een kist gezet, waarbij *Bismillah* (in de naam van Allah) en de geloofsbelijdenis wordt uitgesproken.¹¹⁰ Vervolgens wordt het lichaam bij voorkeur ter voet naar het graf gebracht. Mannen van de gemeenschap gaan hierbij mee. Als omstanders zich bij de tocht voegen, wordt dit als een goede daad gezien. De stoet kan onderweg stoppen om te bidden of de mannen gaan naar de moskee, waar ze - zonder zich op de grond te werpen - bidden.

Volgens de *hadith* en religieuze handleidingen zijn verschillende soorten gebeden geschikt voor verschillende fases in de uitvaart. De functie van deze gebeden is het laten zien van bescheidenheid, het loven van Allah en het vragen om zijn vergiffenis. Alle handelingen en gedachten moeten de overledene innerlijke rust geven.¹¹¹

Begrafenisgebed

Wat de moslimgemeenschap qua collectieve plichten bij een begrafenis nog rest, is het begrafenisgebed (*salât al-janâza*) waarin om vergiffenis voor de overledene wordt gevraagd. Soms wordt hierbij een groen (heilige kleur) baarkleed over de kist of de lijkbaar gelegd.¹¹²

Het ritueel voltrekt zich staand, en ‘bevat de intentie om de plicht te vervullen’ (*niyya*), vier uitingen (*takbîrs*), een gebed/smeekbede (*du’â*) en de afsluiting; *taslîm*. *Takbîrs* (lofteksten; ‘Allah is de grootste’) dienen om steun bij Allah te zoeken, om Mohammed te zegenen, voor de overledene en moslims te bidden en als smeekbede. Elk gebed wordt met een *taslîm* afgesloten, waarbij de rechter en daarna de linker medestander wordt gezegend.¹¹³

¹⁰⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 151.

En zie voetnoot 100 hierboven.

¹⁰⁶ Bot, *Een Laatste Groet*, 136.

¹⁰⁷ Zie voetnoot 93 hierboven.

¹⁰⁸ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 157.

¹⁰⁹ Bot, *Een Laatste Groet*, 132-148.

¹¹⁰ *Ibid.*, 139.

¹¹¹ Lapidus “The meaning of Death in Islam,” 153-154.

¹¹² Bot, *Een Laatste Groet*, 142,

¹¹³ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 153.

Bij sommige rechtsscholen wordt het gebed buiten of juist binnen de moskee voltrokken en de deelnemers moeten zich aan dezelfde regels houden als bij reguliere gebeden. Speciale kleding is niet voorgeschreven, maar volgens sommige stromingen moet het hoofd zijn bedekt.¹¹⁴ Of de hand bij elke *takbîrs* in de lucht wordt gestoken, hangt af van de rechtsschool. Ook wordt van mening verschild of de *salât al-janâza* een *salât* of *du'â* is. Dit heeft invloed op de bijbehorende verzen die moeten worden gezegd.

Het begrafenisgebed mag volgens sommige rechtsscholen twee keer worden gehouden, en door andere wordt het afgeraden als het gebed al collectief is voltrokken. Wie het gebed leidt – familie of de imam – wordt bediscussieerd. Waar diegene bij het lichaam moet staan (op borsthoogte of op taillehoogte bij mannen en op schouderhoogte bij vrouwen), varieert tevens. Net als de plek voor de toeschouwers, die soms in minimaal drie rijen richting de *qibla* moeten staan. Bij de meeste rechtsscholen wordt de *salât al-janâza* in stilte voltrokken, waar alleen de *takbîrs* en *taslîm* hardop worden gezegd.¹¹⁵

Vrouwen worden meestal niet in het ritueel betrokken. Dit, omdat zij toch minder naar de moskee gaan, gezien dit geen verplichting is voor hen. Voor vrouwen volstaat thuis bidden ook.¹¹⁶

Soms wordt er naast het graf gewacht, in de tijd dat de overledene zijn verleiding door *Iblis* en 'ondervraging' door de engelen *Munkar* en *Nakîr* ondergaat. Of de kern van de islam daarom bij het graf moet worden uitgelegd (*talqîn*), hangt af van de rechtsschool.

Graven

Dan wordt het lichaam in een simpel graf neergedaald, zonder kist. Een moslim moet op de rechterzijde naar de *qibla* liggen, daarom moeten de graven niet recht, maar dwars op zuidoostelijke richting worden gedolven. Soms wordt het hoofd ondersteund door een steen. Hierna gooit iedereen op de begrafenis drie handen aarde in het graf. Hierbij wordt soera 20:55 geciteerd: 'Uit haar hebben Wij jullie geschapen en in haar zullen Wij jullie een tweede maal tevoorschijn brengen'. De kuil wordt tot over de rand opgevuld met een schep en een platte steen wordt er opgelegd.¹¹⁷

Het begraven van het lichaam wordt door mannen gedaan. Als het een vrouwelijke overledene betreft, door haar mannelijke familie. Of vrouwen bij de teraardebestelling aanwezig mogen zijn, hangt af van de rechtsschool. Zo is de participatie soms helemaal verboden, terwijl vrouwen bij andere stromingen soms achter de stoet aanlopen of wel bij de begrafenis van een familielid mogen zijn. Wanneer vrouwen van een uitvaart worden geweerd, wordt door sommige stromingen passages in de *hadith* aangehaald waarin wordt uitgelegd dat vrouwen met hun rouwpraktijken Allahs beslissing in twijfel trekken.¹¹⁸

In een graf mag maar één lichaam liggen. Door traditie is de volgende constructie ontstaan: Omdat in de meeste moslimlanden de grond zeer hard is, werd het lichaam enkel in een lijkwade in een holte gelegd. In deze holte wordt onder meer een nis – richting de *qibla* – gegraven waar het lichaam in werd gelegd; een *lahd* graf. Het graf wordt tegen instorten beschermd met stenen, aan elkaar bevestigd met leem. Daarnaast wordt de *shaqq*-constructie gebruikt, 'een soort geul op de bodem van een kuil waarin het lichaam wordt geplaatst'.¹¹⁹

Begraafplaatsen

Over de functie en het uiterlijk van begraafplaatsen, verschillen interpretaties van de Koran en *hadith*. Zo luidt de ene visie dat een graf zo onopvallend mogelijk moet zijn en niet bezocht moet worden. Terwijl ook wel wordt gedacht dat er een graf mag worden gemaakt waar de familie naartoe kan gaan. Volgens bepaalde stromingen is het voor mannen goed om bij graven te bidden. Zo wordt de dode bijgestaan en de moslim zelf aan het hiernamaals herinnerd. Dit gebeurt vooral tijdens de Ramadan. Per etnische groep verschilt of grafbezoek door vrouwen gewenst is, maar meestal gebeurt dit niet.¹²⁰

¹¹⁴ Zie voetnoot 111 hierboven.

¹¹⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 154-155.

¹¹⁶ Ibid., 156. En zie voetnoot 111 hierboven.

¹¹⁷ Zie voetnoot 110 hierboven. En Bot, *Een Laatste Groet*, 148-150.

¹¹⁸ Lapidus, "The meaning of Death in Islam," 155. En Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 170-171.

¹¹⁹ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands.*, 162-163.

¹²⁰ Bot, *Een Laatste Groet*, 166.

De verschillende interpretaties leiden tot uiteenlopende begraafplaatsen met verschillende functies. Tombes van mystici, van wie wordt gedacht dat zij een diepere verbondenheid met Allah hebben, zijn opvallend en dienen als bedevaartsoorden. De lichamen van deze 'vrome mannen' zouden niet vergaan om zo de smeebedes van de moslimgemeenschap aan te horen. Doordat ze veelvuldig worden bezocht, zijn sommige van deze praalgraven uitgegroeid tot complete centra met een moskee en een school.¹²¹

Belangrijk bij een islamitische grafakker is dat moslims (zo veel mogelijk) tussen moslims worden begraven. En dat er niet eerder lichamen in de grond zijn ondergebracht. Omdat de graflegging richting de *qibla* moet gebeuren, liggen de begraafplaatsen meestal oostwaarts.¹²² In veel islamitische landen hoeft er niet voor een graf (de grafrechten) te worden betaald.¹²³ Van ruiming is daar nauwelijks sprake. Alleen in de grote steden, waar men met ruimtegebrek kampt, gebeurt het ruimen wel.¹²⁴

Rouwen

Condoleances (*ta'ziya*) moeten over het algemeen maar een keer worden geuit – op de begrafenis of op de eerst volgende gelegenheid. Bij de rouwperiode (*ihdâd*), die voor een weduwe vier maanden en tien dagen duurt en voor andere nabestaanden drie dagen, wordt geen uiterlijke versiering gebruikt.¹²⁵

De dood van een dierbare wordt in de daaropvolgende weken herdacht. Hoe vaak, door wie en waar, verschilt per regio en rechtsschool. Maar over het algemeen komt na twee weken de rouwperiode tot z'n eind met een grote herdenking van de overledene.¹²⁶

Hierbij wordt gezamenlijk de Koran gereciteerd en worden rouwmaaltijden geserveerd. Bij de bijeenkomsten zitten mannen en vrouwen apart. Nabestaanden moeten in de naam van de overledene aalmoezen (*sadaqa*) geven aan een goed doel om zo de zonden van de overledene kwijt te schelden.¹²⁷

Veel islamitische geleerden stellen dat de herdenkingsdiensten niet gepast zijn omdat ze het leed doen herbeleven. Daarbij komt dat het medeleven dan meerdere keren wordt geuit – iets dat in de *hadith* wordt afgeraden. De diensten kosten tevens geld dat ook naar de nabestaanden had kunnen gaan. Geleerden raden daarom aan 'enkel voor vergiffenis van de overledene te vragen of aalmoezen te geven en/of de *hadj* te volbrengen in naam van de overledene'.¹²⁸

Van mannen wordt verwacht dat zij zich rationeel (*aql*), beschaafd en terughoudend gedragen, in respect voor Allah. Vrouwen daarentegen uiten hun verdriet door luidruchtig te huilen, soms zelfs ondersteund door 'professionele rouwers'. Rouwen behoort dan ook voornamelijk tot de 'taken' van de vrouwen in de gemeenschap en symboliseert de sterke familie- en vriendschapsbanden van de *umma*.¹²⁹

3.3: Rituelen en denkbelden rond sterven, de dood, begraven en rouwen in het land van herkomst

Hoe de drie grootste en meest gevestigde groepen moslims in Nederland hun rituelen rond de dood in Nederland uitvoeren, is gefundeerd door religieuze voorschriften en cultureel-religieuze gebruiken uit het land van herkomst. Een beknopte introductie van de uitvoering van de islamitische rituelen des dood in Turkije, Marokko en Suriname, draagt bij om de uiting van de rite de passage in de Nederlandse context te begrijpen. Hierbij ligt de nadruk op van de religieuze voorschriften afwijkende gebruiken of gebeurtenissen die voortbouwen op de voorschriften.¹³⁰

¹²¹ Lapidus "The meaning of Death in Islam," 155-156,

¹²² Pauline Harmsen en Landelijke Organisatie Begraafplaatsen, *Handleiding Islamitisch Begraven* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2007), 29-31.

¹²³ Ibid., 41.

¹²⁴ Harmsen en Landelijke Organisatie Begraafplaatsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 44-45.

¹²⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 173.

De rouwperiode van weduwen duurt even lang als de 'idda, de tijd dat de weduwe niet mag hertrouwen.

¹²⁶ Zie voetnoot 110 hierboven. En zie voetnoot 117 hierboven.

¹²⁷ Bot, *Een Laatste Groet*, 158-160.

¹²⁸ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 174.

¹²⁹ Zie voetnoot 108 hierboven.

¹³⁰ Informatie over de rituelen in de landen van herkomst, is verkregen uit westerse, analyserende literatuur, waarvoor literatuuronderzoek met antropologische bronnen en veldwerk is verricht. Welke bronnen zijn gebruikt, wordt aangegeven in de voetnoten. Om de gebruiken begrijpelijk te maken, worden soms

Turkse moslims

Van de Turkse moslims is het grootste deel soenniet. Voorschriften voor de rituelen des doods uit de Sunni-stroming, zullen grotendeels het religieuze fundament voor de Turkse rite de passage vormen. Maar de groep Turkse alevieten zal tevens invloed hebben op de religieuze bodem van de rituelen. Logischerwijs spelen (regionale) cultuurkenmerken tevens een rol bij het vormen van de rituelen in Turkije.

In de hierop volgende tekst zal een kort overzicht van Turkse rituelen en denkbeelden rond sterven, de dood, begraven en rouwen worden gegeven.

Sterven en de dood

In Turkije sterft een persoon meestal thuis, tussen familie. Zoals een Turkse respondent benadrukte; hier voelt de stervende zich op z'n gemak. Op het sterfbed nemen Turkse familieleden en kennissen afscheid. Hierbij worden wederzijdse zonden vergeven. Omdat iedereen al aanwezig is bij het sterven, wordt gezamenlijk de begrafenis geregeld.¹³¹

Direct na het overlijden, wordt de kaak aan het hoofd vastgebonden, de ogen gesloten en de voeten vastgeknoopt. Een Turkse respondent legde uit dat als het lichaam is verstijfd de banden weer worden verwijderd.

Bij de rituele wassing mogen geen nagels worden geknipt of haren geschoren. Op het platteland vindt de wassing meestal thuis plaats. Waar de wassing wordt voltrokken, kan een ruimte binnen of buiten zijn. Ook kunnen nabestaanden vaak in moskeeën terecht voor een meer professionele wasruimte. In de Turkse steden is een trend van professionalisering op dit vlak zichtbaar, waarbij een professionele wasruimte en lijkwagen kan worden gehuurd en wordt gezorgd voor een pakket met zeep, katoen voor het wikkelen in de lijkwade.¹³² Een Turkse respondent vertelde dat er zelfs speciale bussen met een wasruimte bestaan die voor het huis rijden waar iemand is overleden. Vervolgens rijdt deze bus dan door naar de begraafplaats.

Het reinigingsritueel wordt in Turkije regelmatig door een onbekende verricht. Soms omdat de familie niet goed weet welke handelingen aan de orde komen, maar ook omdat de familie het soms ongemakkelijk vindt een overleden naaste naakt te zien. In de steden kunnen de wassers bij de gemeente worden ingehuurd.¹³³

Bij Turken komt het wel voor dat zodra de wassing is verricht, andere gelovigen water over het lichaam komen gieten. De collectieve plicht wordt op deze manier door meerdere mensen vervuld.¹³⁴

Het wikkelen in de lijkwade (*kafan*), kent wat variaties in Turkije. Zo is voor mannen een *kamis* (soort shirt) en een *izâr* (wade langer dan het lichaam) of een *lifafe* (nog langere wade) in gebruik. Vrouwen worden verder aangekleed met een *göğüs örtüsü* (die de borst bedekt) en een *başörtüsü* (die het gezicht bedekt).¹³⁵

Maar de lijkwade varieert ook in Turkije nog wel eens; zo verklaarde een Turkse respondent dat de *kafan* voor mannen en vrouwen hetzelfde is.

Begraven

De begrafenis kan in Turkije zo snel mogelijk plaatsvinden, in ieder geval binnen een dag.¹³⁶ Over de kist of lijkbaar waar het lichaam in of op ligt, wordt regelmatig de nationale vlag gelegd. Soms gaat deze zelfs mee het graf in.¹³⁷

vergelijkingen gemaakt met in de westerse termen en rituelen. En omdat in deze bibliografie al een selectie van informatie is gemaakt, en wellicht reeds geanalyseerde informatie is opgenomen, kan een eurocentrisch licht over bronnen, interpretaties en uiteenzettingen schijnen.

¹³¹ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 146.

¹³² *Ibid.*, 147-149.

¹³³ Zie voetnoot 103 hierboven.

¹³⁴ Zie voetnoot 104 hierboven. En Bot, *Een Laatste Groet*, 132.

¹³⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 152.

¹³⁶ *Ibid.*, 144.

¹³⁷ Bot, *Een Laatste Groet*, 149.

Op het Turkse platteland wordt het lichaam van de overledene door lopende mannen uit de gemeenschap op een draagbaar of een kist van de moskee naar het graf vervoerd. In de steden kunnen de kist en dragers bij de gemeente worden gehuurd.¹³⁸

De *salât al-janâza* wordt door Turken niet als een *salât* in de strikte zin gezien, maar meer als een *du'â*, waardoor de soera *Al-Fatiha* ('de opening'), niet hoeft te worden herhaald. Het begrafenisgebed wordt bij voorkeur buiten gehouden. Daarom staat in Turkije bij moskeeën en begraafplaatsen een stenen tafel waarop de kist kan worden geplaatst. Vervolgens staat de imam bij een vrouwelijke overledene aan het einde van de kist en bij een mannelijke overledene aan de bovenkant.¹³⁹ Dat de imam meestal het gebed leidt, komt volgens een Turkse respondent doordat het een bijzonder gebed is dat niet iedereen zo goed kent. Vrouwen mogen volgens een Turkse respondent wel aanwezig zijn bij het gebed, maar niet participeren. Ze staan meestal een stukje achter de mannen.

Direct op de *salât al-janâza* volgt in Turkije een ritueel (*tezkiye etmek*) met als doel de overledene te vergeven. Hierbij vraagt de imam aan aanwezigen hoe zij de overledene kennen. In het antwoord wordt vergiffenis uitgesproken (*helal etmek*). Turken hechten veel waarde aan eeuwige grafrust, maar in de grote steden zoals Istanbul, wordt dit niet altijd gehandhaafd. Tevens is in die steden een trend van professionalisering zichtbaar, waarbij uitvaartondernemers de administratieve taken op zich nemen. In de dorpen spelen moskeeën meer een ondersteunende rol bij uitvaarten.¹⁴⁰

Graven in Turkije zijn over het algemeen gebouwd in de *lahd*-vorm, en worden afgedekt met stenen. Voor vrouwen is het graf dieper.¹⁴¹ Lichamen worden vaak zonder kist begraven. 'Dit is minder benauwend voor de overledene', benadrukte een respondent. Soms worden de planken van de kist wel gebruikt om het lichaam te beschermen tegen de losse grond.

Vrouwen zijn op het Turkse platteland meestal niet aanwezig bij de rouwstoet en de begrafenis zelf. Dit, omdat van vrouwen wordt gedacht dat zij dit emotioneel niet aankunnen. In de steden komt het wel vaker voor dat vrouwen bij de uitvaart zijn, mits zij hun emoties in bedwang kunnen houden. Kinderen lopen mee met de rouwstoet, maar mogen volgens een Turkse respondent het dode lichaam niet zien, 'dit ziet er immers eng uit'.

De *talqîn* wordt in Turkije wel vervuld, maar dient meer als een les voor de aanwezigen. Zo worden nabestaanden herinnerd aan de kern van de islam.¹⁴²

Rouwen

Condoleancebezoek komt vaak pas na de begrafenis bij de nabestaanden thuis langs. Dat dit bezoek na de uitvaart plaatsvindt, komt doordat de begrafenis vaak al na twee uur na overlijden wordt voltrokken. Als het medeleven tijdens de begrafenis wordt geuit, blijft de kist met de overledene dicht.¹⁴³

Volgens een Turkse respondent gaat men direct na het horen van het overlijdensbericht langs, ook bij onbekenden. In dorpen wordt volgens hem een overlijdensbericht via de minaret bekend gemaakt, waardoor het hele dorp bij de nabestaanden op de stoep staat. Dit is dan vaak voor de begrafenis.

De rouwperiode in Turkije bestaat uit verschillende fases; die van condoleance (drie tot zeven dagen) en die van rouwen (veertig dagen en een jaar). Tijdens de eerste periode wordt door nabestaanden niet aan persoonlijke verzorging gedaan. De tweede periode wordt vertier gemeden.¹⁴⁴

Herdenkingsdiensten zijn in Turkije gebruikelijk op de zevende, veertigste en 52^e dag na overlijden. Hierbij worden regelmatig snoepjes uitgedeeld; die het einde van de periode markeren. Op de bijeenkomsten worden gezamenlijk de Koran en de *mevlûd* gelezen – een eeuwenoud gedicht over de het leven van Mohammed. De diensten zijn volgens een Turkse respondent meer cultureel dan religieus getint. Volgens hem wordt meestal een etentje georganiseerd, als laatste eer aan de overledene en als dank voor de hulp van de gemeenschap. Niet dat alle Turkse moslims keuren de

¹³⁸ Ibid., 148.

¹³⁹ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 155-156.

¹⁴⁰ Ibid., 161-162.

¹⁴¹ Ibid., 166.

¹⁴² Ibid., 170-173.

¹⁴³ Bot, *Een Laatste Groet*, 143-144.

¹⁴⁴ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 174-175.

bijeenkomsten goed; er wordt ook wel gesteld dat het verkeerd is mensen hiervoor te verplichten en dat men beter zich op hun eigen leven en de vergiffenis voor de overledene kan richten.¹⁴⁵

Marokkaanse moslims

Nederlandse, islamitische Marokkanen zijn vrijwel allemaal soenniet en hangen de malikitische wetsschool aan. Daarbinnen zijn wel weer veel verschillende sociaal-politieke en culturele stromingen te onderscheiden. Deze achtergrond zal deels de begrafenisriten in Marokko bepalen. Wel is er – net als in Turkije – verschil in gebruiken in regio's, rurale en stedelijke gebieden.

In de hierop volgende tekst zal een kort overzicht van Marokkaanse rituelen en denkbeelden rond sterven, de dood, begraven en rouwen worden gegeven.

Sterven en de dood

Als iemand sterft, is het voor Marokkanen belangrijk dat door de stervende persoon de *shahada* wordt uitgesproken. 'Zo blijft de basis van de islam hem of haar bij', benadrukte een respondent. Ook geeft de familie soms een glas water te drinken waarin een Korancitaat is opgelost. Dit water heeft een zegende kracht, *baraka*.¹⁴⁶

Hoewel over het algemeen overledenen door iemand van hetzelfde geslacht ritueel worden gewassen, mogen de huwelijkspartners dit ook in Marokko. In steden kunnen bij de gemeente wassers worden gehuurd. Meestal vindt de wassing thuis plaats, binnen of buiten. Maar ook in moskeeën kunnen Marokkanen terecht om hun overledenen ritueel te reinigen.¹⁴⁷

De *kafan* die hierna wordt aangetrokken, bestaat bij vrouwen uit een extra *lifâfa*. Voor mannen geldt dat zij nog een extra broek en shirt krijgen aantrokken, waardoor zij meestal tussen de drie en vijf stuks kleding aanhebben in hun graf.¹⁴⁸

Het lichaam wordt op het Marokkaanse platteland door mannen uit de gemeenschap naar het graf gedragen. In de steden kunnen de kist of lijkbaar, rouwwagen en dragers bij de gemeente worden gehuurd.¹⁴⁹

Begraven

Bij de *salât al-janâza* wordt alleen bij het uitspreken van de eerste *takbîr* de hand opgestoken. Daarna wordt begonnen met het openingsgebed. Als het gebed gezamenlijk is gehouden, mag het nooit een tweede keer worden voltrokken. Marokkanen vinden het ongepast om de *salât al-janâza* binnen in de moskee te houden, dus soms wordt het in de open lucht op de begraafplaats uitgevoerd. Meestal staat de imam hier bij een mannelijke overledene bij het middel van het lichaam en bij een vrouwelijke overledene, bij de schouders. Vrouwen participeren meestal niet, maar het is wel mogelijk bijvoorbeeld rechtstreeks aansluitend op het vrijdagmiddaggebed.¹⁵⁰

Het is volgens Marokkanen afkeurenswaardig meerdere lichamen in een graf te plaatsen. Meestal wordt een *shaqq* graf gedolven. Of een kist wordt gebruikt, heeft te maken met praktische redenen (grondsoort, vervoer) en hangt vaak af van de rijkdom van de betreffende familie.¹⁵¹

In Marokko is het niet zo gemakkelijk om eeuwige grafrust te verkrijgen, volgens een Marokkaanse respondent. 'Het is lastig om grond te bemachtigen in de volgebouwde steden. Als je het eenmaal hebt gekocht, kun je er wel voor zorgen dat het graf nooit wordt leeggehaald. Op het platteland speelt dit probleem niet, daar is plek zat.' Stichting IBW benadrukte dat doordat het platteland zo leeg is, graven soms niet meer terug te vinden zijn.

Hoewel vrouwen niet altijd bij naar de begrafenis komen, mogen oudere vrouwen en directe, vrouwelijke familie in principe wel met de rouwstoet meelopen. Als een Marokkaan een rouwstoet tegenkomt, sluit hij aan, benadrukte een Marokkaanse respondent. 'Bij ons hoef je geen uitnodiging te

¹⁴⁵ Ibid., 176-177 En Bot, *Een Laatste Groet*, 159.

¹⁴⁶ Zie voetnoot 97 hierboven.

¹⁴⁷ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 143-149.
En zie voetnoot 103 hierboven.

¹⁴⁸ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 151-153.

¹⁴⁹ Bot, *Een Laatste Groet*, 142.

¹⁵⁰ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 153-156.

¹⁵¹ Ibid., 162-170.

krijgen'. Meestal vinden Marokkanen het niet goed om de *talqîn* uit te voeren, het geloof van de overledene moet sterk genoeg zijn.¹⁵²

Rouwen

Bij het condoleren tijdens de begrafenis zelf, blijft de kist met de overledene dicht.¹⁵³ Na de begrafenis gaan de aanwezigen naar het huis van de nabestaanden, vertelde een Marokkaanse respondent. Er kan drie dagen worden gecondoleerd.

Als Marokkanen herdenkingsdiensten voor hun overledenen houden, is dit meestal twee weken en een jaar na overlijden. De bijeenkomsten worden meestal thuis of in de moskee gehouden, en bevatten een cultureel en religieus deel. Hierbij wordt eten geserveerd (gerechten variëren). Kennissen schenken suiker aan de nabestaanden.¹⁵⁴ Volgens een Marokkaanse respondent vinden dergelijke bijeenkomsten ook wel na veertig dagen plaats. Hierbij worden imams thuis uitgenodigd om de Koran te reciteren en er wordt samen gegeten. Het doel hiervan is om de overledene te herdenken en om vergiffenis te vragen.

Surinaamse moslims

De Surinaams-Hindoestaanse moslimgemeenschap, behoort deels tot de *soennitische* islam en deels tot de *Ahmadiyya*-beweging. Surinaams-Javaanse moslims zijn onder te verdelen in drie takken: de traditionalisten, de puriteinen en de gematigd puriteinen. Deze stromingen hebben invloed op de rituele gebruiken rond de dood. Door deze heterogeniteit kan geen allesomvattende omschrijving van Surinaams islamitische gebruiken worden opgetekend. In de hierop volgende tekst zal dan ook slechts een beknopt overzicht van rituelen en denkbeelden rond sterven, de dood, begraven en rouwen worden gegeven.

Sterven en de dood

Als iemand uit de Hindoestaanse moslimgemeenschap sterft, krijgt hij of zij soms een glas water te drinken met een opgeloste Korantekst. Bij de Javaanse moslims zit er een witte bloem in het glas water, die de verbinding met de geestenwereld maakt en zo het uitreden van de ziel verlicht.¹⁵⁵

Bij Hindoestaanse moslims is het volgens een Surinaamse respondent belangrijk uit de Koran te reciteren tijdens het sterfproces. 'Hierdoor worden mensen vromer'. Vlak na het overlijden worden volgens de respondent de kaak aan het hoofd, de armen langs het lichaam en de voeten tegen elkaar gebonden. De handen moeten naast het lichaam liggen, omdat ze op het lichaam aan de bidhouding doen denken.

De collectieve plichten van de moslimgemeenschap na de dood van een naaste (*fard al-kifâya*) worden door Surinaams-Javaanse moslims geregeld direct achter elkaar uitgevoerd, vlak voor de begrafenis. Meestal vinden deze uitvoeringen dan ook in dezelfde ruimte plaats, regelmatig thuis. Want in Suriname wordt het lichaam meestal thuis gewassen, ook als de persoon in het ziekenhuis is overleden. Bij Surinaams-Hindoestaanse moslims is dit ook praktisch, want zij waken over het algemeen over het lichaam van de overledene. Een respondent van die gemeenschap vertelde dat de wassing ook in de moskee kan worden uitgevoerd omdat begraafplaatsen daar vaak aan het terrein van de moskee liggen.

Tijdens de wassing zijn ongeveer vijf helpers aanwezig, die precies weten wat ze moeten doen. Zo is knippen en scheren van de overledene verboden.¹⁵⁶ De gemeenschap besteedt aandacht aan het opleiden van wassers. Onder Hindoestaanse moslims is het gebruikelijk dat moeders aan hun dochters overdragen hoe de wassing moet worden verricht. Daarnaast is er steeds meer sprake van professionalisering. Mocht het bij vrouwen toch nog niet duidelijk zijn hoe de wassing moet gebeuren, dan zal bij Surinaams-Javaanse moslims de imam ze instrueren.¹⁵⁷ Bij dezelfde groep is het ongewenst

¹⁵² Ibid., 171-172.

¹⁵³ Bot, *Een Laatste Groet*, 143.

¹⁵⁴ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 175-177.

¹⁵⁵ Zie voetnoot 97 hierboven.

¹⁵⁶ Zie voetnoot 103 hierboven/

¹⁵⁷ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 147-149.

dat naasten de wassing verrichten, omdat hun verdriet ervoor zorgt dat de geest moeilijker het lichaam verlaat. Familieleden die verder van de overledene afstaan, nemen de taken over.¹⁵⁸

Het branden van wierook tijdens het verwijderen van de maag- en darminhoud van het lichaam, is bij deze laatste groep ongebruikelijk omdat het te veel op een offerritueel zou lijken. Daarom voegen ze een geurig kruid aan het waswater toe. Zij geloven dat de ziel van de overledene tijdens de wassing via de voeten het lichaam verlaat.¹⁵⁹

Overledenen worden na de wassing afgedroogd. Surinaams-Javaanse moslims bedekken sommige delen van het lichaam nog met watten. Vervolgens wordt de dode in een *kafan* gestoken, die bij Surinaams-Hindoestaanse moslims voor mannen uit drie en voor vrouwen uit vijf stuks bestaat. De *kafnie* wordt bij beide geslachten als eerste aangetrokken en is een soort shirt dat bij mannen in de breedte en bij vrouwen in de lengte wordt ingeknipt bij de hals. Ook de laatste bedekking, de *tjadar*, is hetzelfde en omslaat het gehele lichaam en hoofd.¹⁶⁰ Volgens een Surinaamse respondent is de *kafan* ‘bij God geliefd, net als de kledij die bij de pelgrimage wordt gedragen’.

In Suriname vindt bij Hindoestaanse moslims het begrafenisgebed meestal buiten plaats, bijvoorbeeld op de begraafplaats. Voor het gebed gaan de mannen in een oneven aantal rijen staan en de imam of een familielid van de dode treedt naar voren. Schulden worden verrekend en de overledene wordt vergeven, zo vertelde een Surinaamse respondent. Javaanse moslims voeren het ritueel, samen met de andere moslimplichten, thuis uit. Bij het ritueel dragen ze meestal een lange *sarong* en een *pétji*, een traditionele zwarte muts. Hoewel de Surinaams-Javaanse vrouwen bij het begrafenisgebed aanwezig zijn, participeren ze niet in deze mannenzaak. Soms doen zelfs aanwezige mannen niet mee, als ze normaliter ook niet bidden.¹⁶¹

Begraven

Surinaamse moslims worden begraven waar ze overlijden en waar de meeste familie woont.¹⁶² Surinaams-Javaanse moslims voeren een niet-islamitisch gebruik uit op de dag van de begrafenis. Hierbij gaat de gebedsvorganger, de *kaum*, met de mannelijke familieleden naar de plaats waar het graf komt. De *kaum* loopt er drie keer omheen en zet een glas water met een witte bloem neer voor de verbinding met de geestenwereld. Verder worden er onder meer teksten uitgesproken en Gods zegening gevraagd voor de plek van begraven. Tijdens het bidden houdt een van de mannen een paraplu op, een attribuut bij alle Javaanse rites de passage die uit de hindoeïstische geloofstraditie is overgenomen.

Op het moment dat het lichaam voor de begraafplaats is gesitueerd, worden gele rijstkorrels en muntjes voor de kist uit op straat gestrooid. Dit zorgt ervoor dat de geest die na de wassing ‘ronddwaalt’ de weg naar het graf vindt en dat de geesten tijdens de begrafenis gunstig zijn gestemd. De *kaum* leest onder een paraplu teksten in het hoog-Javaans uit de Priembon. En aanwezigen lopen onder de kist door – om hun aanwezigheid bekend te maken. Onderweg wordt langs het huis van de overledene gereden.¹⁶³

Voor Surinaamse moslims is het belangrijk dat er maar één lichaam in een graf ligt. Het graf zelf heeft een soort *lahd*-constructie, zonder niche. In de koloniale tijd, werden in Suriname de Nederlandse wetten gehanteerd en was het gebruik van een grafkist verplicht. Maar hier zijn in de loop der jaren variaties op vernomen, zoals planken die in een hoek over het lichaam worden geplaatst. Soms wordt een kist ondersteboven over een overledene gezet, blijft het lichaam in de kist of worden planken van de kist op de bodem van het graf gelegd.¹⁶⁴ Belangrijk is dat de kist sober en goedkoop is, meende een Surinaamse respondent. ‘Het hout verrot toch alleen maar en arme families hebben er niets aan’. Het

¹⁵⁸ Bot, *Een Laatste Groet*, 130-132.

¹⁵⁹ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 149.
En zie voetnoot 106 hierboven.

¹⁶⁰ Ibid., 151-152 En zie voetnoot 106 hierboven.

¹⁶¹ Ibid., 155-157. En zie voetnoot 112 hierboven.

¹⁶² Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 161.

¹⁶³ Zie voetnoot 138 hierboven.

¹⁶⁴ Ibid., 166.

lichaam wordt of liggend, of in zithouding begraven.¹⁶⁵ Een Surinaamse respondent legde uit dat de zithouding voor de ondervraging in het graf is bedoeld.

Goedkope grafstenen zijn toegestaan bij Surinaamse moslims. Volgens een Surinaams-Hindoestaanse respondent is het gewenst dat er verse planten op staan. ‘Allah wordt met een plant herdacht. Daarom wordt de straf voor de overledene in het graf minder’.

Of vrouwen bij de begrafenis zijn toegelaten, verschilt in Suriname per stroming. Bij de Hindoestaanse moslims wordt gedacht dat vrouwen de teraardebestelling emotioneel niet aankunnen. Dit, terwijl bij de *Ahmadiyya*-beweging vrouwen meestal wel zijn toegelaten en Surinaams-Javaanse moslimvrouwen ook bij de begrafenis aanwezig zijn. Vrouwen van deze laatste groep lopen overigens wel een stukje achter hun mannelijke metgezellen.¹⁶⁶

Voordat het lichaam in het graf wordt neergedaald, lezen Surinaams-Hindoestaanse moslims de soera *Al-Fatiha* en de soera’s 112-144 voor. Volgens een Surinaams-Hindoestaanse respondent wordt vervolgens de kist met touwen het graf gelaten, wordt het graf handmatig gedicht en wordt de Koran gereciteerd en gebeden. Javaanse moslims laten voor het zakken van de kist, de kist geopend boven het graf hangen. Het lichaam wordt naar rechts gekeerd en zeven ballen zand worden er omheen gelegd. Deze ballen staan voor zeven ledematen, zeven levensfasen en zeven hemelen. Daarna spreekt de *kaum* spreuken uit en de *talqîn*. Hierbij wordt een paraplu opgehouden.¹⁶⁷ Meestal begint het ritueel in Arabisch en gaat het vervolgens verder in (hoog-)Javaans. Het gebruik moet vooral als les dienen voor de aanwezigen.¹⁶⁸

Rouwen

Ook bij Surinaamse moslims worden herdenkingsdiensten gehouden. De Hindoestaanse groep herdenkt elke dag voor de eerste veertig dagen, waarbij op de derde en de veertigste dag een speciale bijeenkomst wordt gehouden. Hierbij worden soms snoepjes uitgedeeld.¹⁶⁹ Tijdens de rest van de rouwperiode wordt sober geleefd, zonder snoep en feestelijke kledij, vertelde een respondent. Weduwen uit de gemeenschap dragen tijdens hun rouwperiode witte kledij.¹⁷⁰ Moslims van Javaanse afkomst organiseren dergelijke bijeenkomsten op ‘de zevende, veertigste, honderdste of duizendste dag na overlijden’. Soms vindt een dienst ook jaarlijks plaats. Volgens de Javanen moet de ziel na het overlijden van het lichaam duizend dagen reizen naar het hiernamaals. Om deze reis te begeleiden, worden voedseloffers gedaan *sadjèns* en zeven gezamenlijke offermaaltijden voor de geesten gehouden, *slametans*.¹⁷¹ Hierbij wordt soms ook het favoriete voedsel van de overledene geofferd. *Slametan* komt van het Javaanse *slamet* en het Arabische *salam*, wat ‘gemoedrust’ of ‘vrede’ betekent. De bijeenkomsten moeten het gemeenschapsgevoel aansterken.¹⁷²

Samenvatting

Het leven op aarde is tijdelijk en heeft invloed op de tweede, belangrijkere fase van existentie in het hiernamaals. Het moment dat lichaam en geest worden herenigd, is de Dag des Oordeels. Wie naar Allahs zin heeft gehandeld, leeft verder in het paradijs. En wie heeft gezondigd, belandt in het vuur. De islamitische hel is overigens geen eeuwige plaats van verdoemenis, maar een ‘tijdelijke’ straf – wat de barmhartigheid van Allah benadrukt.

Voorschriften voor sterven, begraven en rouwen en de hierbij behorende rituelen, dienen een zelfde doel, maar verschillen per religieuze stroming en etnische groep.

¹⁶⁵ Harmsen en Landelijke Organisatie Begraafplaatsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 25.

¹⁶⁶ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 171.

¹⁶⁷ Bot, *Een Laatste Groet*, 150.

¹⁶⁸ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 173.

¹⁶⁹ Ibid., 176-178.

¹⁷⁰ Bot, *Een Laatste Groet*, 158.

¹⁷¹ Ibid., 163.

¹⁷² Zie voetnoot 170 hierboven.

Hoofdstuk 4: Onderzoek II

Inleiding

In hoofdstuk 4 ligt de focus op sterven, begraven en rouwen in Nederland. Hierbij wordt de Nederlandse infrastructuur voor begraven uiteengezet en begraven door moslims in de diaspora (Nederland) beschreven.

Het hoofdstuk moet antwoord geven op de volgende deelvraag:

Hoe worden deze voorschriften in het algemeen uitgevoerd in de praktijk in Nederland?

Om de deelvraag te behandelen, wordt dit hoofdstuk onderverdeeld in drie paragrafen, waarin de uiteenzetting van de Nederlandse wettelijke bepalingen rond begraven, een uiteenzetting hoe vanuit de Nederlandse uitvaartbranche op deze ontwikkelingen is gereageerd en hoe en waarom de rituelen rond de dood in vijftig jaar zijn geuit door moslims in Nederland.

Antwoorden zijn verkregen uit literatuurstudie en uit empirisch onderzoek. Het eerste onderdeel zal bestaan uit juridische literatuur, vakbladen uit de uitvaartbranche en een antropologische, sociologische en religiewetenschappelijke bibliografie. Onderzoeksresultaten uit het empirische deel bestaan uit antwoorden uit kwalitatieve interviews.

4.1: Uiteenzetting van de (ontwikkeling van) Nederlandse wettelijke bepalingen betreffende de uitvaart

Dagelijks overlijden er gemiddeld in Nederland 370 mensen. Een doodgeboren kind wordt meegerekend na 24 weken zwangerschap.¹⁷³ In 2009 werd een Nederlander gemiddeld bijna tachtig jaar oud, en de levensverwachting was bij mannen 78,53 jaar en bij vrouwen 82,65 jaar. Naar verwachting worden Nederlanders steeds ouder.¹⁷⁴ Doodsoorzaak nummer één is 'infectieuze en parasitaire ziekten'. Hierop volgt 'nieuwvormingen'(kanker) en 'ziekten van bloed, bloedbereidende organen en immuniteitsstoornissen'.¹⁷⁵

De moslimgemeenschap is relatief jong met een gemiddelde leeftijd van 25 jaar – in vergelijking met de gemiddelde leeftijd van de Nederlandse bevolking van 38 jaar, en van Nederlandse gelovigen 40 jaar. Zo'n 38 procent is zelfs jonger dan 18. Een kleine groep is ouder dan 65 jaar.¹⁷⁶

Wet op de Lijkbezorging

In de Wet op de Lijkbezorging (Wlb) staat dat overledenen moeten worden begraven of gecremeerd. Hoe dit gebeurt, is de afgelopen vijftig jaar sterk veranderd. Ook zijn de mogelijkheden voor de uitvaart legio geworden. Zoals de directeur van de Branchevereniging Gecertificeerde Uitvaartondernemingen (BGNU) in het interview aangaf: 'Nederlanders hechten waarde aan spiritualiteit. Deze zingeving wordt alleen niet collectief beleefd, maar persoonlijk. Vrijwel alles op uitvaartgebied is mogelijk. Mensen willen bijvoorbeeld zelf hun kisten beschilderen, of door een kunstenaar laten bewerken. Natuurlijk spelen uitvaartondernemers daar commercieel op in.' Momenteel worden ongeveer evenveel mensen begraven en gecremeerd. In 1915 is na eeuwen van het christelijke gebruik van begraven, in Nederland de eerste regeling getroffen voor een crematie. Dit terwijl cremeren pas in 1955 legaal werd en in 1968 pas aan begraven is gelijkgesteld. Met de ingrijpende wijziging van de Wet van 10 april 1869, is in 1991 de Wet op de Lijkbezorging in werking

¹⁷³ Centraal Bureau voor de Statistiek, "Bevolkingsteller," *Bevolking*, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/cijfers/extra/bevolkingsteller.htm>.

¹⁷⁴ Centraal Bureau voor de Statistiek, "Sterfte; kerncijfers naar diverse kenmerken," *CBS StatLine*, <http://www.statline.cbs.nl>.

En Centraal Bureau voor de Statistiek, "Overlevingstafels; geslacht en leeftijd," *CBS StatLine*, <http://www.statline.cbs.nl>.

¹⁷⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek, "Doodsoorzaken; korte lijst (belangrijke oorzaken), leeftijd, geslacht," *CBS StatLine, StatLine*, <http://www.statline.cbs.nl>.

¹⁷⁶ Van Herten, "Het aantal islamieten in Nederland," 37-39.

getreden.

Deze nieuwe titel wijst er op dat de nieuwe uitvaartvormen niet alleen betrekking hebben op begraven. Het begraven zelf is tevens aan verandering onderhevig, op het gebied van grafrechten. Uitsluitend recht is geen automatisme meer, maar moet worden aangegeven en het graf moet worden onderhouden.

Hoe tegen overlijden en het 'verwerken' van stoffelijk overschot wordt aangekeken, hangt af van de levensbeschouwing van mensen; een gegeven dat in de Nederlandse samenleving vanaf de 20e eeuw steeds gevarieerder werd. Dat tussen de herziening op crematie en de wijziging van de wet meer dan twintig jaar zat, had tevens te maken met herbezinning op nieuwe gebruiken op lijkbezorging door migranten.¹⁷⁷

Repatriëring

Met repatriëring wordt bedoeld: een overledene vanuit het buitenland naar Nederland overbrengen of een lichaam vanuit Nederland naar een ander land transporteren. Hoe een lijk uit Nederland naar die landen kan worden vervoerd, staat in het Besluit op de Lijkbezorging. Er is in ieder geval een korte verklaring van de burgemeester voor nodig. Hierin staat de naam van de overledene en de plaats waar de persoon heen wordt vervoerd.

Als het transport plaatsvindt per vliegtuig kan de maatschappij eisen dat in de kist een zinken binnenkist zit, kan de manier van verzegeling worden voorgeschreven en of het lichaam gebalsemd moet zijn. Een wettelijke verplichting om te balsemen bestaat niet.¹⁷⁸

Begraven

Kist

Een herziening die te maken had met de wensen van de nieuwe inwoners, was het gebruik van een grafkist. Want sinds 1991 mag zonder kist worden begraven. Wel wordt in de Wet op de Lijkbezorging gesproken van een 'ander omhulsel', bijvoorbeeld een lijkwade. Dit omhulsel moet net als de kist voldoen aan de eis van biologische afbreekbaarheid. Ook kan een begraafplaats of crematorium wegens praktische redenen eisen dat er voor het vervoer van het lichaam een kist, plank of draagbaar wordt gebruikt.¹⁷⁹

Een standaardgraf is in Nederland meestal 1 meter breed en 2 of 2,2 meter lang. Deze ruimte kan worden aangepast aan het soort graf dat moslims wensen.¹⁸⁰

Begraafplaatsen

Hoeveel begraafplaatsen Nederland heeft, is niet precies bekend. Maar de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) gaat uit van meer dan 3100, waarvan de LOB zo'n 80 procent (2500) vertegenwoordigt.¹⁸¹

In de Wet op de Lijkbezorging is opgenomen dat kerkgenootschappen volgens artikelen 37 en 38 een eigen begraafplaats mogen hebben. Onder kerkgenootschappen vallen islamitische organisaties. Artikel 39 bepaalt dat ook een deel van een gemeentelijke begraafplaats voor die doeleinden tot beschikking kan worden gesteld. Het verschil met een eigen begraafplaats is dat de gemeente verantwoordelijk blijft voor het beheer, onderhoud en administratie. Over het uiterlijk moet overleg worden gevoerd met het kerkgenootschap. Wettelijke bepalingen blijven op een eigen begraafplaats van kracht, maar op een particuliere begraafplaats mag de beheerser wel regels stellen.¹⁸²

¹⁷⁷ C.R. Van Strijen, *Lexiplatie: De complete wetgeving toegelicht, Wet op de Lijkbezorging* (Deventer: Kluwer, 2009), 11-15.

¹⁷⁸ Willem van der Putten, "Internationaal vervoer: Doden in Nederland altijd welkom," *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 17.

¹⁷⁹ Zie voetnoot 45 hierboven.

¹⁸⁰ Zie voetnoot 165 hierboven.

¹⁸¹ Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, "Over de LOB," <http://www.begraafplaats.nl/overdelob/>.

¹⁸² Harmen en Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 14-17. En Shadid en Van Koningsveld, *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe*, 111-112.

4.2: Uiteenzetting hoe vanuit de Nederlandse overheid en uitvaartbranche in de loop der jaren op deze ontwikkelingen is gereageerd

Als reactie op (aanpassingen in) de wet, hebben er ook veranderingen op de Nederlandse begraafplaatsen en in de Nederlandse uitvaartbranche plaatsgevonden. De overheid heeft geïnvesteerd in islamitische grafakkers. Het bedrijfsleven speelt in op nieuwe mogelijkheden in het uitvaartwezen en de uiteenlopende wensen van nieuwe doelgroepen. En bevolkingsgroepen pakken nieuwe juridische mogelijkheden aan om hun uitvaartwensen te vervullen.

Oprichting islamitische grafakkers

De herziene Wet op de Lijkbezorging uit 1991 heeft deuren geopend voor moslims om hun begrafenisrituelen in Nederland uit te voeren. Ze mogen (indien mogelijk) binnen 36 uur begraven, een eigen (deel van een) begraafplaats oprichten met de daarbij komende voordelen als 'eeuwige' grafurst en zonder kist worden begraven. Toch heeft de wetswijziging geen massale toename van islamitisch begraven in Nederland teweeggebracht.

Uit onderzoek naar de wensen en eisen rond een islamitische begraafplaats in Amsterdam eind jaren '90, is gebleken dat moslims niet zeker waren dat hun wensen betreffende tijdstip van begraven, de graflegging, de grafurst en het grafbezoek zouden worden gehonoreerd.¹⁸³ In 2004 bleek tevens uit onderzoek van intercultureel adviesbureau Mexit, in opdracht van de gemeente Amsterdam, dat de Amsterdamse moslimgemeenschap verwachtte islamitische voorschriften op de lijkbezorging niet ten volste in Nederland te kunnen uitvoeren.¹⁸⁴

Zo stelde de Stichting Islamitisch Begrafeniswezen ook in het interview dat 'niemand nu op de islamitische grafakkers controleert dat wie er begraven wordt ook moslim is. Terwijl we niet willen dat er niet-moslims tussen moslims worden begraven'.

Een Surinaams-Hindoestaanse respondent gaf aan juist wel blij te zijn met de voor zijn gemeenschap gereserveerde grafakkers in de regio Den Haag. 'Daar kunnen we tussen onze moslimbroeders – en zusters liggen. We weten dat alle overledenen op de juiste, islamitische manier zijn begraven en dat alle bezoekers zich aan de regels houden- zoals het niet lopen op de graven.'

Een Turkse respondent stipte aan dat hoewel zijn gemeenschap zich nog liet repatriëren, hij wel mogelijkheden zag op een islamitische grafakker. 'Het zou nog beter zijn als de hele begraafplaats islamitisch was. Dat geeft de doden rust. Als zij naast niet-gelovigen op een akker liggen of zelfs in een graf, is hun tijd in het graf een grotere lijdensweg.'

Hoewel er mogelijkheden zijn voor het aanleggen van een islamitische grafakker, is het niet altijd even gemakkelijk te verwezenlijken. Zo vertelde een Marokkaanse respondent al zo'n dertig jaar bezig te zijn met een islamitische begraafplaats in Oosterhout, tot nu toe zonder resultaat. De financiering en de omvang van het begraafvak zijn punten van discussie.

Oplossingen islamitische begraafplaatsen

Omdat bij een islamitische grafakker cruciaal is dat de grond 'schoon' is (zonder andere lichamen van eerdere begravenissen), moeten begraafplaatsen nieuwe grond aanleggen. Hierbij is van belang dat het zand voldoet aan milieueisen en aan het eerder genoemde criterium. Ook worden bestaande begraafvakken geruimd en gezeefd of afgegraven en aangevuld met nieuwe grond.

Meestal wordt het islamitisch gedeelte van een bestaande begraafplaats gemarkeerd met een omheining, een aparte ingang, en/of een bordje. Soms moet van het bestaande ontwerp van een begraafplaats worden afgeweken met het aanleggen van islamitische graven in verband met de ligging op het oosten van deze laatste groep. Tevens wordt rekening gehouden met het hoge aantal bezoekersaantallen bij islamitische begravenissen door het aanleggen van meer parkeergelegenheid.¹⁸⁵

Over hoe de islamitische grafakkers er uit moeten zien, is geen strak protocol opgezet. Elke begraafplaatsbeheerder probeert deze kwestie met de lokale moslimgemeenschap te bespreken.

¹⁸³ Harmsen en Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 9.

¹⁸⁴ Mexit, *Wat is uw laatste wens? Een verkennend onderzoek naar de behoefte, wensen en ideeën m.b.t. islamitische begraafgelegenheden onder Amsterdamse moslims* (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2004).

¹⁸⁵ Harmsen en Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 27-34.

Soms wordt er een informatiebord met religieuze voorschriften op de akkers geplaatst om aan te geven wat de algemene voorschriften zijn. Maar strakke regelgeving met betrekking tot grafbedekking wordt de laatste jaren steeds meer losgelaten door begraafplaatsen. Dit biedt voor moslims de gelegenheid hun gewenste grafbedekking toe te passen.¹⁸⁶

Op enkele islamitische begraafplaatsen zijn bid- en/of -wasgelegenheden gebouwd. Deze ruimtes worden door iedere moslim gebruikt, omdat sommige stromingen liever de ruimte niet delen. Daarnaast hebben enkele beheerders een soort tafel bij het grafvak geplaatst waarop de overledene kan worden gelegd. Toch wordt hiervan weinig gebruik gemaakt omdat moslims niet zeker zijn van de islamitisch-juridische juistheid van plaatsing.¹⁸⁷

Grafrechten

Eeuwige grafrust is erg belangrijk voor moslims. Dit kan in Nederland een probleem worden; immers vervallen grafrechten als op een gegeven moment niet meer wordt betaald. Hier hebben moslims, net als bijvoorbeeld joden in Nederland, oplossingen voor bedacht. Zo beginnen moskeeën stichtingen die graven beheren, sluiten moskeeën overeenkomsten met begraafplaatsen dat bij verval van de grafrechten de moskee wordt ingelicht en staat het oprichten van speciale fondsen op de agenda.¹⁸⁸ Een Surinaams-Hindoestaanse respondent gaf aan dat doordat zijn moskee de grafakkers beheert, er controle wordt uitgevoerd op de grafrechten. Mocht een familie niet bijbetalen, dan wordt met de nabestaanden besproken hoe het graf kon worden behouden.

Voorbeelden islamitische begraafplaatsen

De LOB heeft het aantal begraafplaatsen met moslimgraven geïnventariseerd en kwam uit op zeventig akkers.¹⁸⁹ Dordrecht is de eerste gemeente die bij de aanleg van een islamitisch gedeelte op de begraafplaats de Essenhof een contract opzette met vertegenwoordigers van de moslimgemeenschap; het Regionaal Centrum Buitenlanders. In de overeenkomst is opgenomen dat de gereserveerde grafakker voor onbeperkte duur beschikbaar is voor moslims, onder bepaalde voorwaarden. En dat overleg tussen de gemeente en de lokale moslimgemeenschap noodzakelijk blijft.¹⁹⁰

Stichting IBW meent dat er geen enkele hele begraafplaats in Nederland uitsluitend islamitisch is. Wel erkennen ze dat delen van begraafplaatsen (grafakkers of vakken) geschikt zijn voor moslims.¹⁹¹ Maar in Den Haag is in 1932 is een islamitische begraafplaats opgericht voor Indonesische moslims.¹⁹² Ook in Almere is een speciale begraafplaats voor moslims te vinden; de Islamitische Begraafplaats Al Raza. Deze begraafplaats is eigendom van en staat onder beheer van de Stichting Almeerse Moslims en is opgericht in 2007. Een plek kan reeds worden gereserveerd, voor een bedrag van 5300 euro voor leden en 6300 euro voor niet-leden. Hieronder valt de lijkbewassing, het wikkelen van de lijkwade, de zaalhuur voor een nacht waken, de rouwwagen en de begrafenis. Onderhoudskosten zijn eenmalig 2000 euro. Eeuwige onderhoud en grafrust worden verzekerd.¹⁹³

Op de gemeentelijke begraafplaats Westduin in Den Haag, hebben sinds 1994 diverse moskeeën hun eigen grafakker. In Diemen worden op de begraafplaats Rustoord alleen leden van één Surinaamse moskee begraven op het islamitisch gedeelte.¹⁹⁴

Islamitisch grafvak De Nieuwe Ooster

Een voorbeeld waarbij uitgebreid onderzoek is gedaan naar de wensen voor een zelfstandige islamitische begraafplaats, is het islamitische grafvak op begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam. Uiteindelijk is gekozen voor het realiseren van een islamitisch grafvak op de bestaande begraafplaats. Ook is het Platform Islamitisch Begraven Amsterdam opgericht om de Amsterdamse

¹⁸⁶ Ibid., 51-52.

¹⁸⁷ Ibid., 24.

¹⁸⁸ Ibid., 44.

¹⁸⁹ Ibid., 65-74. De meest recente telling komt uit 2007.

¹⁹⁰ Ibid., 59.

¹⁹¹ Stichting Islamitisch Begraveniswezen, "Begraafplaatsen," <http://www.stichtingibw.nl>.

¹⁹² Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 104.

¹⁹³ Harmsen en Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 66.

En Stichting Almeerse Moslims Al Raza, "Begraafplaats," <http://www.alraza.nl/>.

¹⁹⁴ Harmsen en Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 65- 67.

moslims te informeren over de mogelijkheden met betrekking tot begraven.¹⁹⁵

Inmiddels is het ontwerp voor de grafakker af; een grasveld met jeneverbessen wordt de toekomstige begraafplaats. Met een beukenhaag wordt het veld omheind. Op het terrein komt tevens een was- en gebedsruimte. Met de uitvoering is al begonnen. De bouwput voor de wasruimte is gegraven en medio 2011 is het gebouw af. In het najaar van 2011 wordt de begraafplaats geopend.¹⁹⁶

Figuur 2: Islamitisch grafvak De Nieuwe Ooster. Bewerking van bron: De Nieuwe Ooster, “Richting Mekka,” *Begraven*, <http://www.denieuweooster.nl>.

De Nieuwe Ooster is onderdeel van de Gemeente Amsterdam. Omdat het islamitisch grafvak onder de huidige begraafplaats valt, financiert de gemeente het ontwerp en de aanleg van de grafakker. Daarnaast betaalt Amsterdam tevens voor de was- en gebedsruimte, omdat deze voorzieningen 'onder aanzienlijk maatschappelijk belang' vallen.¹⁹⁷

Uitvaartbranche

Met een potentiële nieuwe klandizie in het verschiet, is de uitvaartbranche (deels) ingespeeld op de wensen van de Nederlandse moslimgemeenschap. Grote uitvaartverzekeraars brengen kosten voor islamitische rituelen onder in een vrij besteedbaar deel of laten een extra bedrag bijverzekeren voor bijvoorbeeld de repatriëring. En sommige uitvaartondernemers – al dan niet uit de moslimgemeenschap – hebben zich gespecialiseerd in de islamitische uitvaartwensen en repatriëring.

Uitvaartondernemers

Uitvaartondernemers zijn met de eerste islamitische begrafenissen geconfronteerd met een andere vraag naar faciliteiten. En in plaats van een professional die het opbaren van het lichaam verzorgt, regelen moslimfamilies zelf wassers die er tevens rituelen bij uitvoeren. Inmiddels zijn er daarom heel wat uitvaartondernemers en mortuaria die een speciale wasgelegenheid hebben voor moslims.¹⁹⁸ Omdat moslims andere wensen hebben voor hun begrafenis, hebben bepaalde begrafenisondernemers zich gespecialiseerd in de rituelen en repatriëring en zijn speciale bedrijven opgericht om aan de vraag te voldoen.

Zo verzorgt Ouwerkerk Uitvaartzorg uit Utrecht zo'n 35 jaar repatriëringen voor voornamelijk Marokkaanse clientèle. Per jaar worden zo'n 450 uitvaarten geregeld.

Arrahil Uitvaartzorg uit Amsterdam heeft een voornamelijk Marokkaanse klandizie en verzorgt tweehonderd uitvaarten per jaar. Meer dan tachtig procent van de diensten bestaat uit Marokkaanse repatriëringen. Het bedrijf, met islamitische werknemers, werkt dan ook nauw samen met Marokkaanse verzekeringsinstellingen.

Ruhi Uitvaartzorg uit Steenwijk is gespecialiseerd in islamitische begrafenissen en behandelt er zo'n vijftig per jaar. Meestal betreft het begrafenissen van Surinaamse moslims of islamitische vluchtelingen uit onder meer Afghanistan. De uitvaartonderneming die sinds 2005 bestaat, begeleidt daarom de islamitische rituelen des doods en de eventuele repatriëring van het lichaam. Deze diensten

¹⁹⁵ Ibid., 56-57.

¹⁹⁶ De Nieuwe Ooster, “Richting Mekka,” *Begraven*, <http://www.denieuweooster.nl/>.

¹⁹⁷ Harmsen en Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, *Handleiding Islamitisch Begraven*, 58.

¹⁹⁸ Ibid., 23.

kunnen ook worden gedekt met een verzekering bij de uitvaartverzorger zelf.¹⁹⁹

Uitvaartverzekeraars

Vier grote spelers op het gebied van uitvaartverzekeringen in Nederland zijn DELA, Monuta, Yarden en PC Hooft Verzekeringen.

Uitvaartcoöperatie DELA (27.900 uitvaarten in 2010, 3 miljoen verzekerden) biedt naast het 'basispakket' een 'plusverzekering' aan. Onder deze verzekering vallen kosten die 'afwijken van het beschreven pakket'. Van de extra 525, 3000 of 5000 euro (afhankelijk van het pakket) kunnen islamitische gebruiken, zoals de rituele wassing, worden bekostigd. DELA heeft tevens indicatieve 'overbrengingskosten' berekend, om een overledene naar het buitenland te transporteren. Voor Marokko kost dit 3.100 euro en naar Turkije kost 3.200 euro.²⁰⁰

Monuta (jaarlijks 16.000 uitvaarten) regelt jaarlijks zo'n vijfhonderd repatriëringen. De uitvaartverzekeraar heeft hier zelfs een speciale afdeling voor die contact onderhoudt met overheden, het lichaam aflegt, de transportkist en het vervoer regelt en onderhandelt met de uitvaartonderneming in het land van bestemming. Bij de verschillende verzekeringspakketten, zitten verschillende vrij besteedbare bedragen (2.500 euro, 4.000 euro of 5.500 euro).²⁰¹ Yarden (jaarlijks meer dan tienduizend uitvaarten, honderdduizend verzekerden) biedt geen speciale verzekering of diensten voor moslims aan.²⁰²

Verzekeraar en verzorger van uitvaarten PC Hooft Groep regelt wel de repatriëring van een overledene naar het geboorteland. Bij de uitvaartverzorger kan onder meer een basisverzekering worden afgesloten waarbij deze repatriëring niet wordt gedekt, maar waar aanvullend wel een extra bedrag kan worden meeverzekerd. Of er kan een depositofonds worden geopend, waarbij voor een minimale inleg van 5000 euro een vaste rente van 4 procent wordt gerekend, en waarna het bedrag daarna aan de begrafenis kan worden besteed.²⁰³

4.3: Uiteenzetting hoe en waarom rituelen rond de dood in vijftig jaar tijd zijn geuit door moslims in Nederland

Hoewel veel rituelen onveranderd zijn gebleven na de komst van moslims in Nederland, heeft de diaspora-situatie ook (noodgedwongen) aanpassingen teweeg gebracht. Omdat Turkse en Marokkaanse moslims hun doden naar het land van herkomst overbrengen, worden sommige handelingen meerdere keren uitgevoerd en sommige rituelen achterwege gelaten. Bij Surinaamse moslims, die hun overledenen in Nederlandse grond begraven, vinden de meeste handelingen net als in Suriname plaats – op wat praktische bewerkingen na.

Om zoveel mogelijk van de rite de passage te kunnen uitvoeren, hebben moslims constructies bedacht die in de Nederlandse samenleving passen of in het geval van repatriatie, het ritueel uit de Nederlandse context verwijderen.

Sterven en de dood

Doordat in Nederland een persoon vaker in een ziekenhuis overlijdt dan op het Turkse of Marokkaanse platteland, zijn de handelingen van de familie op een overlijden aangepast. De familie is nog wel betrokken, maar niet meer bij elk aspect van het overlijden; zorgpersoneel en uitvaartondernemers regelen een deel. Daarnaast moet bij repatriatie het lichaam tijdelijk van de familie worden verwijderd.

¹⁹⁹ Marjon Weijzen, "Vaker in Nederlandse bodem: Islamitische uitvaartzorg in Nederland," *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 13.

En Anass Bendriff, "Marokkaanse overheid sponsort repatriëring: Begraven in het land van herkomst," *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 21-23.

²⁰⁰ DELA, "Overbrengingskosten van een overledene van Nederland naar het buitenland," <http://www.dela.nl/media/pdf/kostenverklaringen/I-202-w12-09-kostenverkl-uitvaartkostenwijzer>.
Hoeveel de premie kost, hangt af onder meer af van de wensen en de leeftijd van de verzekerde.

²⁰¹ Monuta, "Repatriëring door Monuta," *Repatriëring: vervoer van en naar het buitenland*, <http://www.monuta.nl/uitvaart-regelen/repatriering/>.

²⁰² Yarden, "Yarden Uitvaartverzekering," <http://www.yarden.nl/Uitvaartverzekering>.

²⁰³ PC Hooft Groep, "Islamitische Cultuur," <http://www.pcutvaartzorg.nl/uitvaartzorg/index.cfm/andere-culturen/islamitische-cultuur/>.

En PC Hooft Groep, "Later Uitvaartverzekeringen," <http://www.later.nl/luv/index.cfm/start/>.

Al deze veranderingen resulteren in een hogere mate van distantiëring, institutionalisering en professionalisering van (zaken rond) de dood.²⁰⁴

In Turkije en Marokko vindt de begrafenis snel na het overlijden plaats. Omdat het lichaam voorbereid moet worden op de repatriatie, wordt in Nederland bij deze bevolkingsgroepen tevens het lichaam snel weggehaald en in een mortuarium gelegd. Meestal regelen de speciale uitvaartfondsen het vervoer tot aan het land van herkomst. Surinaamse moslims worden meestal door hun familie ‘bewaakt’ en naar de begrafenisondernemer of de moskee verplaatst.²⁰⁵ Een Surinaamse respondent verklaarde waarom een overledene niet alleen mag worden gelaten: ‘Als iemand dood is, maakt die persoon heel veel mee. De steun van de naasten verlicht het lijden’.

Rituele wassing

De wassing wordt bij voorkeur zo snel mogelijk volbracht, op de dag van de begrafenis. Meestal vindt het ritueel plaats in het ziekenhuis waar de persoon is overleden, in een speciale ruimte bij de moskee of bij de begrafenisondernemer. Een Marokkaanse respondent benadrukte dat het praktisch is om in een ziekenhuis te overlijden omdat daar de wasruimte voor handen is. Bij repatriëring vindt de wassing ook regelmatig plaats op Schiphol, in een separate wasruimte.

Surinaams-Hindoestaanse moslims wassen hun overledenen meestal in de wasruimte van hun moskee. Een respondent vertelde dat men voor wasruimte bij de moskee kiest omdat deze op rituele wijze wordt gereinigd. ‘Natuurlijk is een ziekenhuis hygiënisch, maar dat betekent voor niet meteen rein. De balans in de ruimte moet goed voelen; wie er aanwezig is moet tevens rein zijn’. Surinaams-Javaanse moslims kiezen vooral voor de waszaal bij de uitvaartondernemer, omdat deze ruime professioneel is ingericht.²⁰⁶

In Nederland wordt de wassing voornamelijk verricht door familieleden en/of moslims uit de gemeenschap. Veel moskeeën hebben een ‘ploeg’ van wassers. Zo benadrukte een Turkse respondent dat er met een team altijd mensen zijn die weten hoe de rituele wassing moet worden verricht en dat de familie weet wie er kan worden gebeld. De kennis wordt aangeleerd door geïnteresseerden met de wassing te laten helpen. Volgens een Marokkaanse respondent is vooral de imam op de hoogte van alle handelingen betreffende het wassen. Meestal helpt de familie met een paar ervaren moslims mee. Stichting IBW heeft een College van Doodgravers opgezet; een netwerk van wassers waar voornamelijk de Marokkaanse gemeenschap en islamitische vluchtelingen gebruik van maken. Ook bij een Surinaams-Hindoestaanse moskee is er een vast groepje wassers beschikbaar. Familieleden kunnen meehelpen, maar als zij dit niet willen zijn ze er van verzekerd dat de wassing juist wordt voltrokken. Bij de Javaanse moslims zorgen leden van de Javaanse culturele vereniging ook wel voor de wassing. De *kaum*, die optreedt als gebedsvorganger, geeft regelmatig instructies.²⁰⁷ Onder vrouwen is kennis van de wassing beperkter. Daarom is het lastiger om vrouwen te vinden die de wassing kunnen verrichten bij het overlijden van iemand van dezelfde sekse. Meestal worden oudere vrouwen of de imam ingeschakeld voor advies.²⁰⁸

Respondenten gaven aan niet van professionele wassers in Nederland te hebben gehoord, hoewel deze wel zouden opereren. Verzekeringen vergoeden vaak (voor een deel) de wassing, maar de respondenten benadrukten dat de taak vrijwillig moet worden volbracht. Wel mogen onkosten worden vergoed en kan een gift aan bijvoorbeeld de moskee worden gegeven. Uitvaartondernemingen (van moslims) bieden tevens de rituele wassing aan.²⁰⁹

Balsemen wordt vrijwel niet gedaan. Zo stelde een Turkse respondent dat het lichaam zo snel mogelijk moet vergaan om de ‘lijdensweg’ zo kort mogelijk te laten duren. Een Surinaamse respondent benadrukte dat er een alcoholhoudend middel in de aderen wordt gespoten, ‘wat streng verboden is’.

²⁰⁴ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 141-142.

²⁰⁵ *Ibid.*, 144.

²⁰⁶ *Ibid.*, 147.

²⁰⁷ Zie voetnoot 103 hierboven.

²⁰⁸ *Ibid.*, 147.

²⁰⁹ Zie voetnoot 199 hierboven.

Lijkwade

De meeste moslims in Nederland hanteren hun gewoonten met betrekking tot het wikkelen in een lijkwade uit het land van herkomst. Wassers trekken direct na de rituele reiniging de lijkwade bij de overledene aan. Familie koopt het katoen en de andere benodigdheden om ze zelf bij de wassing en het wikkelen te gebruiken, of ze aan de waters te geven.²¹⁰

Respondenten reageerden niet op speciale eisen (zoals fabricage in een islamitisch land, of fabricage zonder het gebruik van bepaalde ingrediënten) waar het katoen en de andere benodigdheden aan moesten voldoen. De attributen worden ‘gewoon op de Nederlandse markt’ gekocht. Omdat de doeken in de juiste maten moeten worden geknipt, is de imam van een Marokkaanse respondent verantwoordelijk voor dit klusje. Een Surinaams-Hindoestaanse respondent, wiens moskee een eigen wasruimte en een ploeg van waters heeft, gaf aan dat de moskee de inkoop van katoen en zeep bijhoudt. Een pakket kost in totaal rond de zestig euro.

Als gebruik wordt gemaakt van de diensten van een uitvaartondernemer, zitten de benodigdheden in de prijs inbegrepen. Daarvoor kan een apart bedrag per dienst (wassen, vervoer) worden berekend of men koopt een compleet dienstenpakket in. Als de overledene bij een (gespecialiseerde) uitvaartverzekeraar is aangesloten, valt de aanschaf van de spullen soms onder een vrij te besteden extra bedrag.²¹¹

Begraven

Hoewel een groot deel van de begrafenissen van moslims in Nederland buiten het land plaatsvindt, worden sommige rituelen hier toch (deels) uitgevoerd. Meestal zijn vrouwen niet bij de begrafenis zelf aanwezig, of ze lopen een stukje achter de stoet met mannen. Toch is vrouwelijke aanwezigheid vaker aan de orde in Nederland en in de steden in de landen van herkomst dan op het traditionele Turkse en Marokkaanse platteland. Bij Surinaams-Javaanse moslims zijn vrouwen meestal – al dan niet op een afstand – aanwezig.²¹²

De respondent namens de LOB benadrukte dat bij het begraven van foetussen meestal alleen de ouders en eventueel de grootouders aanwezig zijn. Hierbij is geen sprake van een scheiding der seksen. Een Surinaams-Hindoestaanse respondent vertelde dat vrouwen tot aan de begrafenis zelf overal bij zijn betrokken – maar wel afgeschermd van de mannen door bijvoorbeeld een gordijn in de moskee. In het geval van een gemengd huwelijk of als de overledene veel niet-moslim vrienden had, verloopt de begrafenis soms minder traditioneel.²¹³ Stichting IBW ziet dit als ‘zorgelijk’. ‘We keuren het af dat moslims zich soms laten meeslepen door niet-islamitische uitvaartgebruiken. Het ergste zijn de versierde stenen met teksten als ‘je bent te vroeg gegaan’. Zo wordt de beslissing van Allah in twijfel getrokken’, aldus de respondent. Wel benadrukte hij geen beperkingen op uitingen van rouw te willen leggen.

Begrafenisgebed

Omdat in Turkije het begrafenisgebed vaak op een speciale stenen tafel op de begraafplaats wordt uitgevoerd, wordt in Nederland het ritueel ook meestal buiten gepraktiseerd, zoals op het terrein naast de moskee. Toch komt het volgens een Turkse respondent ook wel voor dat het binnen wordt gehouden, als er tijdsdruk achter zit. In Marokko geldt hetzelfde gebruik, maar omdat het in Nederland lastiger is om het begrafenisgebed buiten te verrichten, accepteert deze gemeenschap dat het gebed soms in de moskee moet worden voltrokken. Volgens een Marokkaanse respondent was dit nou eenmaal praktisch en waren er geen religieuze argumenten tegen te vinden. Belangrijk is wel dat de vrouwen in hun eigen gebedszaal blijven.

Door de repatriëring, kan niet iedereen van de gemeenschap aanwezig zijn. Daarom wordt het begrafenisgebed soms in beide landen gehouden, of in het land waar de meeste mensen aanwezig zijn. Surinaams-Hindoestaanse moslims, die hun doden in Nederland in de aarde laten, verrichten het gebed het liefste in de open lucht bij de uitvaartonderneming of op de begraafplaats. Op sommige islamitische grafakkers is hier een speciaal hoekje met een stenen tafel voor.

²¹⁰ Zie voetnoot 113 hierboven.

²¹¹ Zie voetnoot 200 -203 hierboven.

²¹² Zie voetnoot 166 hierboven.

²¹³ Bot, *Een Laatste Groet*, 152.

Toch verklaarde een respondent dat bij zijn gemeenschap het gebed in de recreatieruimte van de moskee wordt voltrokken. ‘Deze ruimte wordt opgedeeld met een gordijn, de vrouwen nemen links en de mannen rechts plaats. Als het een overleden man is, gaat de kist eerst naar de rechterkant en als het een vrouw is andersom. Beide geslachten krijgen even de tijd om afscheid te nemen. Na het aflossen van schulden, wordt de overledene vergeven. Vervolgens wordt het gebed staand voltrokken – met de schoenen uit. Het bestaat uit drie onderdelen: lof aan God, smeekbede aan de Profeet en het gebed voor de dode aan Allah. Dan sluiten we het gebed af en de lijkwagen staat inmiddels voor de deur’. Surinaams-Javaanse moslims voltrokken het gebed meestal binnen, bij de uitvaartonderneming of in de moskee.²¹⁴

Graven

Als een Turkse of Marokkaanse moslim in Nederland wordt begraven, betreft het meestal een doodgeboren kind of een jong kind. Voor de eerste groep wordt sowieso een kindergraf gegraven. Volgens de respondent van de LOB verschillen deze graven meestal niet van graven voor niet-islamitische baby’s, met het verschil dat er relatief veel meer van deze graven op islamitische akkers zijn te vinden. Immers worden foetussen in Nederland meestal door ziekenhuizen gecremeerd en begraven de ouders ze meestal niet.

Het graf wordt door de aanwezigen opgevuld. Hier wordt door Nederlandse begraafplaatsbeheerder rekening mee gehouden, met de diepte van het graf bijvoorbeeld en het aantal schoppen naast het graf. Hoewel het gebruik van een grafkist niet meer verplicht is in Nederland, maken weinig moslims gebruik van deze optie. Stichting IBW benadrukte dat veel begraafplaatsbeheerders een kist prefereren. Een *lahd* graf is in Nederland moeilijk te graven in verband met de vochtigheid van de grond. Surinaamse moslims hanteren daarom ook wel een speciale constructie. Dit is een houten framework in het graf waarin de kist – zonder deksel – in wordt geplaatst. Om te voorkomen dat de grond op het lichaam valt, wordt een stukje boven de kist de constructie afgedekt met plankjes en de deksel van de kist.²¹⁵

Alle respondenten benadrukten dat de kist sober moet zijn. De LOB ziet dan ook dat als moslims in kisten worden begraven, ze vaak de goedkoopste kisten van spaanplaat of onbewerkt hout gebruiken – zonder speciale handvatten of voering. Voor foetussen wordt meestal alleen een lijkwade gebruikt. Lichamen worden voor repatriatie wel in een kist vervoerd. Daarna worden ze in Turkije zonder kist en in Marokko met kist begraven.²¹⁶ In Turkije wordt het begraven met kist als benauwend gezien voor de overledene, meent een Turkse respondent. Hij benadrukte tevens dat indien een kist nodig is, dit wel zou mogen. Volgens een Marokkaanse respondent is het onzin om de kist niet te gebruiken, ‘de verzekering dekt de kosten. Bovendien is het lichaam erg lang onderweg geweest.’

Rouwen

Zodra een overlijdensbericht aankomt bij de Nederlandse moslimgemeenschap, is het gebruikelijk direct bij de nabestaanden langs te gaan om te condoleren. Hoewel het in Nederland regelmatig voorkomt dat bij deze gelegenheid het lichaam opgebaard ligt, is dit bij moslims meestal niet het geval.

Overledenen van Turkse en Marokkaanse afkomst worden ook al binnen een paar uur naar een mortuarium vervoerd. Omdat deze lichamen worden gerepatrieerd en de familie een tijd van huis is, krijgen nabestaanden vaak meerdere condoleancebezoeken, zowel in Nederland als in het land van herkomst.²¹⁷ Men begroet elkaar met een smeekbede. Mannen en vrouwen zitten apart, tenzij het naaste familie betreft.²¹⁸ Een Turkse respondent legde uit dat een familielid of een kennis in de buurt regelmatig een huis ter beschikking stelt voor het mannelijke of vrouwelijke bezoek, dit is vooral wenselijk als de familie in een kleine ruimte woont.

Volgens de LOB plaatsen moslims meestal geen rouwadvertenties in kranten. De islamitische respondenten beaamden dit. Zo vertelde een Turkse respondent dat het nieuws vooral via bekenden

²¹⁴ Ibid., 154-155.

²¹⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 165.

²¹⁶ Ibid., 169-170.

²¹⁷ Ibid., 174.

²¹⁸ Zie voetnoot 170 hierboven.

verspreidt. Terwijl op het Turkse platteland een overlijdensbericht via de minaret of telefonisch wordt verkondigd. Ook bij de Marokkaanse gemeenschap is het gebruikelijk het nieuws via kennissen of familie te horen. Hoewel in Marokko rouwadvertenties ook via de lokale televisie worden vrijgegeven, aldus een respondent. In Nederland worden overlijdensberichten door Hindoestaanse en Javaanse moslims onder meer via hun lokale radio-uitzendingen bekendgemaakt.²¹⁹

Om de zonden van de overledene kwijt te schelden, is het in moslimlanden gebruikelijk dat de familie tijdens de rouwtijd bijvoorbeeld eten aan armen schenkt. In Nederland gebeurt dit nauwelijks. Wel worden er rouwmaaltijden georganiseerd, meestal op de derde en de veertigste dag van de rouwtijd. Bij repatriëring moeten de aalmoezen wel worden gegeven en in het land van herkomst tevens rouwmaaltijden worden bereid. Maar omdat dit een grote financiële belasting is, wordt vaak alleen de maaltijd op de derde dag geserveerd, met soms een kopje koffie op de veertigste dag.²²⁰ Een Turkse respondent herkende het probleem dat de rouwmaaltijd meerdere keren geserveerd moet worden. Hij vertelde dat de familie het vaak belangrijker vindt om in Turkije goed voor de dag te komen en daar extra uitgebreide maaltijden organiseert. 'Soms vliegen ze er aan het einde van de rouwtijd speciaal voor terug'. In Nederland is de maaltijd dan meer bescheiden en wordt maar een keer gehouden. Alle respondenten benadrukten dat de herdenkingsdiensten bovenal cultureel getint zijn en dat het niet de bedoeling is dat de familie overstuur raakt door de bijeenkomsten. Het doel is om vergiffenis voor de overledene te verkrijgen. Volgens een Marokkaanse respondent neemt de aandacht voor herdenkingsdiensten onder de jeugd, zowel in Marokko als in Nederland, af. 'Jongeren zien het als een verspilling van geld en tijd. Het is meer een oude traditie.'

Uitvaartbranche

Zowel Nederlandse uitvaartondernemers als ondernemers uit de moslimgemeenschap hebben zich in Nederland gespecialiseerd in islamitische begrafenisrituelen. Ook is vanuit Turkse en Marokkaanse moslims een uitvaartinfrastructuur opgezet om aan de eigen wensen te kunnen voldoen.

Uitvaartondernemingen

Voor Turkse repatriaties wordt al meer dan twintig jaar gezorgd door uitvaartondernemer Vakif uit Den Haag. Deze uitvaartverzorger maakt onderdeel uit van de Islamitische Stichting Nederland, de Nederlandse tak van het Turkse Diyanet. Zo'n 75 procent van de Turkse gemeenschap in Nederland is lid en betaalt rond de veertig euro per jaar aan het begrafenisfonds.²²¹

Marokkanen laten hun uitvaarten grotendeels regelen door in Nederland gevestigde ondernemingen (zie paragraaf 4.2), maar hebben wel speciale, internationale 'verzekeringen'. Sinds de jaren '70 kunnen Marokkanen in Europa terecht bij twee Marokkaanse banken; de Bank Chaabi en de Attijariwafabank. Dit zijn tussenpersonen voor de Marokkaanse verzekeringsmaatschappijen Isaaf in Casablanca en Maroc Assistance International in Parijs waar voor 20 euro per jaar per familielid een verzekering kan worden afgesloten. Deze polis dekt de repatriatie en de begrafenis en als een familielid van de eerste graad in Marokko komt te overlijden, wordt de reis naar Marokko gedekt. De Bank Chaabi vergoedt ook een uitvaart in Nederland, de Attijariwafabank niet.²²²

Repatriëring

Laten Surinaamse moslims zich voornamelijk in Nederland begraven, Turken en Marokkanen laten zich over het algemeen na hun dood naar het land van herkomst verplaatsen voor hun begrafenis. Deze laatste groepen zijn gehecht aan hun geboorteland. Familiebanden spelen een rol en de religieuze daad om geregeld graven van familieleden te bezoeken en hierbij te bidden voor vergeving van het familielid en in diens naam voedsel te schenken aan de minderbedeelden.²²³

Een Turkse respondent benadrukte dat het specifiek draait om de geboorteplaats; 'de grond waar iemand is geboren, moet de grond zijn waar iemand in wordt opgenomen'. Zodra de gelegenheid zich in de omgeving aanbiedt om tussen moslims en familie begraven te worden, zouden Marokkanen zich

²¹⁹ Zie voetnoot 97 hierboven.

²²⁰ Ibid., 162-163.

²²¹ Weijzen, "Vaker in Nederlandse bodem," 13.

²²² Bendriff, "Marokkaanse overheid sponsort repatriëring," 20.

²²³ Shadid en Van Koningsveld, *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe*, 111.

graag in Nederland willen laten begraven, volgens een Marokkaanse respondent. 'We wonen al zo lang in Nederland, en onze kinderen zijn hier geboren, dat we ook in Nederland een grote familie hebben. Daarnaast hebben we ook een band met dit land. Alleen willen we in Nederland wel een eigen begraafplaats, waar we tussen onze familie kunnen liggen. Dat is erg belangrijk.'

De respondent van de LOB legde uit dat Turken en Marokkanen altijd nog naar hun geboorteland terug zouden willen om zich te vestigen, desnoods pas na overlijden. Voor islamitische vluchtelingen zou dit ook wel gelden, maar omdat zij geen mogelijkheid hebben hun lichamen te repatriëren, wordt door een Nederlandse begrafenis gekozen.

Stichting IBW – die pleit voor meer islamitische begrafenissen in Nederland – meent dat repatriatie een gewoonte is geworden. 'Het gebeurt al jaren, dus men stapt er niet snel meer van af', aldus de respondent. Daarnaast kunnen voor repatriatie financiële argumenten worden opgevoerd; het is – ondanks het transport – vaak duizenden euro's goedkoper. De respondent van de BGNU gaf aan dat in de landen van herkomst veel zaken (zoals maaltijden) door de familie wordt geregeld – in plaats van door een dure Nederlandse uitvaartondernemer – en dat als er diensten worden ingehuurd (zoals een rouwauto) dat in de lagelonenlanden stukken minder kost.

Zelfs het transport van het lichaam hoeft niet duur te zijn. De eerder genoemde speciale Nederlandse verzekeringen en Turkse en Marokkaanse begrafenisfondsen vergoeden repatriëring. Met Turkish Airlines en Royal Air Maroc, de nationale luchtvaartmaatschappijen, worden Turkse en Marokkaanse repatrianten tegen een gereduceerd tarief vervoerd.²²⁴

De Surinaamse moslimgemeenschap arriveerde vanuit een koloniaal bewind in familieverband in Nederland. Dit maakt de band met Suriname minder sterk en de familiale plichten kunnen in hun geval tevens in Nederland worden vervuld.²²⁵

Lichamen voor repatriatie worden tijdelijk bewaard in het Mortuarium Schiphol. In een interview met *Het Uitvaartwezen* geeft Hans Heikoop van Zorg Diensten Groep, eigenaar van het mortuarium, aan dat er jaarlijks 'twaalfhonderd lichamen vanuit Nederland worden vervoerd. En Turken en Marokkanen vormen daarvan een aanzienlijk deel.'²²⁶

Samenvatting

De moslimgemeenschap in Nederland is relatief jong. Toch moeten moslims oplossingen bedenken om als de dood in zicht is, de rituelen rond de dood in Nederland te kunnen uitvoeren. Tevens is het een doelgroep die voor de uitvaartbranche relevant is en waarvoor speciale regelingen worden getroffen. Constructies voor het begraven in Nederland (speciale grafakkers, verzekeringen en faciliteiten) en voor het repatriëren van lichamen zijn opgezet.

²²⁴ Weijzen, "Vaker in Nederlandse bodem," 13.

²²⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 159-160.

²²⁶ Marjon Weijzen, "Anderhalf keer zo groot: Mortuarium Schiphol," *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 9.

Hoofdstuk 5: Conclusie

‘Moslims in Nederland moeten, net als andere religieuze minderheden, hun cultureel-religieuze gebruiken rond de dood inpassen binnen de kaders van de Nederlandse gebruiken en wetgeving op een manier die voor hen moreel en praktisch aanvaardbaar is.’

Moslims in Nederland geven vorm aan hun rituelen rond de dood door binnen de kaders van de Nederlandse omgeving en wetgeving, de ideale omstandigheden te creëren (Surinamers) of juist de gebruiken deels buiten de Nederlandse context te plaatsen (Turken en Marokkanen). Moslims moeten oplossingen bedenken om hun islamitische gebruiken in een niet-islamitisch land uit te voeren; hun publieke en persoonlijke leven wordt immers sterk bepaald door hun religie. Daarnaast moet de eigen culturele identiteit worden behouden in een nieuwe culturele context. De strategieën hiervoor van de verschillende etnische groepen moslims worden getekend door interne veranderingen -zoals reductie in omvang en variëteit –en externe veranderingen – zoals de Wet op de Lijkbezorging (Wlb).

Ritueel gedrag is 'een speciale modus van gedrag met een eigen publiek', met een doel en symbolische betekenis. De meeste vormen van dit gedrag worden uitgevoerd op specifieke plaatsen en/of tijden; in het geval van begrafenisrituelen de sterfplaats, de wasruimte en de begraafplaats – binnen de periode die daar (wettelijk en praktisch) voor staat. Ritueel gedrag is meestal meer gestileerd, gestructureerd en gestandaardiseerd dan 'gewoon gedrag'. Voorschriften voor de rituelen des doods staan beschreven in islamitisch-theologische geschriften en worden per generatie doorgegeven. Belangrijk zijn de collectieve plichten van de *umma*, de *fard al- kifâya*, bij overlijden van een naaste: de rituele bewassing, het wikkelen in de lijkwade, het begrafenisgebed en de begrafenis.

Het leven bereidt de mens alleen maar voor op het hiernamaals, deze belangrijkere, eeuwige vorm van bestaan. Bij de dood behorende 'overgangsrituelen', rites de passage, markeren veranderingen. Deze transformatie verloopt in fases, zoals kan aangegeven met het drieluik van Van Gennip: 'separation, transition en incorporation'. De eerste fase staat voor het 'loskomen' van de status; zoals de rituele bewassing om het lichaam van de vervuilde normale wereld af te scheiden. Hierop volgend wordt een 'tussenfase' doorlopen, die buiten de normale wereld valt en gemarkeerd wordt door bijvoorbeeld speciale rouwkledij. Met het 'afsluiten' van de transitie, wordt de nieuwe existentie geaccepteerd en wordt in de derde fase bijvoorbeeld een herdenkingsdienst gehouden. Hoe de rite de passage verloopt, hangt sterk af van de geografisch-culturele afkomst van de moslim.

De Surinaamse gemeenschap in Nederland telt zo'n 35.000 Hindoestaanse en Javaanse moslims. Hoewel deze groep op cultureel-religieus vlak zeer heterogeen is, hebben de variaties gemeen dat ze overledenen in Nederland begraven. Vlak voor de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975 hebben Surinamers zich in familieverband in Nederland gevestigd, waardoor de familiale plichten in Nederland kunnen worden vervuld en de band met het land van herkomst is verzwakt. In grote lijnen zijn de begrafenisrituelen in Nederland gelijk gebleven met die in Suriname.

Bij voorkeur overlijdt een Surinamer thuis tussen de familie, 'vrome mensen'. Na de dood wordt het lichaam door een (Surinaamse) begrafenisondernemer bij Hindoestaanse moslims naar de moskee en bij Javaanse naar de begrafenisondernemer overgebracht. Hier wordt de rituele wassing en het wikkelen van de lijkwade voltrokken. Bij Hindoestaanse moslims in Nederland speelt reinheid een rol bij de keuze van de moskee, want hoewel bijvoorbeeld een ziekenhuis hygiënisch is, is de ruimte niet ritueel rein. Javaanse moslims prefereren een professionele ruimte zoals bij de uitvaartondernemer. Wassen en het wikkelen van de lijkwade gebeurt in Nederland door familieleden en/of moslims uit de gemeenschap. Bij Hindoestaanse moslims is via de moskee vaak een groepje wassers beschikbaar, bij Javaanse moslims helpen leden van de culturele vereniging en de *kaum* mee.

Tot de begrafenis wordt naast het lichaam gewaakt. Voor de teraardebestelling wordt het begrafenisgebed voltrokken, buiten op de begraafplaats of bij de uitvaartondernemer of binnen in de moskee of in het rouwcentrum. Het bestaat uit drie onderdelen: lof aan God, smeekbede aan de Profet en het gebed voor de dode aan Allah. Bij het zakken van het lichaam in het graf worden rituelen als uit de Koran lezen, uitgevoerd. Omdat Suriname in de koloniale tijd Nederlandse wetgeving hanteerde, hebben moslims destijds al oplossingen bedacht voor het gebruik van een kist; zoals de kist ondersteboven op het lichaam plaatsen of planken van de kist hergebruiken. In Nederland werden deze gebruiken geïncorporeerd en aangevuld met een speciale grafconstructie; een soort houten frame.

In de rouwperiode (drie dagen voor nabestaanden, vier maanden en tien dagen voor weduwen) wordt sober geleefd en de dood van de dierbare wordt aan het einde van de tijd herdacht met speciale bijeenkomsten en bij Javaanse moslims voedseloffers en offermaaltijden.

Surinaamse moslims worden meestal begraven op speciale islamitische grafakkers die bij een Nederlandse (gemeentelijke) begraafplaats horen. Nederland telt ongeveer zeventig van deze grafvakken - in totaal zijn er meer dan 3100 begraafplaatsen in het land te vinden. Sommige moskeeën hebben hun eigen vakken. Op andere akkers liggen moslims uit de regio door elkaar.

Moslims willen graag tussen andere gelovigen worden begraven. Volgens hen geeft dit de dode rust. Kerkgenootschappen hebben recht op zo'n speciaal deel op een gemeentelijke begraafplaats of een eigen begraafplaats, zo staat in de herziene Wet op de Lijkbezorging uit 1991. Maar realisatie is soms lastig, zo blijkt uit vruchteloze pogingen van moskeeën en de Stichting Islamitisch Begrafeniswezen (IBW). Gebrek aan ruimte, financiële middelen en de strenge regels over de opzet van een begraafplaats, stagneren de verwezenlijking.

Zomaar ergens een lichaam begraven mag niet; in Nederland moet de teraardebestelling plaatsvinden op een speciale begraafplaats of een dode moet worden gecremeerd in een crematorium. Moslims cremieren niet – uit respect voor het lichaam en de vergelijking met het hellevuur.

Bij de teraardebestelling is het voor moslims belangrijk dat de dode op de rechterkant richting de *qibla* ligt, dat er voldoende ruimte is voor het vragenvuur van de engelen *Munkar* en *Nakir* en er geen grond direct op het lichaam valt. Er mag maar één lichaam in een graf liggen. Om de lijdensweg van de overledene te verkorten en de *barzakh* te starten, is het belangrijk zo snel mogelijk te begraven, het liefste binnen 24 uur. Hierin zijn moslims tegemoet gekomen met de wetwijziging begin jaren '90. Normaliter mag een uitvaart niet eerder dan 36 uur na het overlijden en niet later dan zes dagen plaatsvinden. Sinds 1991 kan hiervoor ontheffing worden gevraagd bij de officier van justitie en de burgemeester. In de Wlb staat tevens dat er zonder kist mag worden begraven, waar veel moslims achter staan. Wel moet er een anders biologisch afbreekbaar 'omhulsel' worden gebruikt, zoals een lijkwade.

Een nadeel van de Wlb is dat uitsluitend recht voor een graf geen automatisme meer is; hiervoor moet worden betaald en het graf moet worden onderhouden. Eeuwige grafcrust kan zo niet worden verzekerd, terwijl moslims hier grote waarde aan hechten. Toch ziet een deel van de Nederlandse moslims dit niet als een belemmering en heeft oplossingen bedacht om de graven in tact te houden. Voorbeelden zijn afspraken tussen de begraafplaatsbeheerder en het moskeebestuur om aflopende rechten op tijd te signaleren en speciale fondsen om de grafrechten doorlopend te betalen. Hoewel met de wetwijziging deuren voor moslims zijn geopend om in Nederland hun begrafenisrituelen uit te voeren, maken Turken en Marokkanen niet (volop) gebruik van de mogelijkheden. Meer dan 90 procent van de overledenen van deze etnische groepen wordt naar de landen van herkomst gerepatriëerd.

Deels heeft dit te maken met onzekerheid. Zo is uit onderzoek in de jaren '90 en begin van dit decennium dat moslims vermoedden dat hun wensen betreffende het tijdstip van begraven, de graflegging, de grafcrust en het grafbezoek niet zouden worden gerespecteerd. Criticasters menen dat financiën en gewoonten een rol spelen, zo zou de repatriëring goedkoop en volledig gedekt zijn en is het gebruik bij de bevolkingsgroepen 'er ingesleten'. Daarnaast spelen de band met het land van herkomst, familiale en religieuze verplichtingen (grafbezoek, onderhouden van het graf en aalmoezen) een rol.

Eerstegeneratie Turken en Marokkanen zijn vanaf de jaren '60 in Nederland gaan wonen als gastarbeider. Vanaf de jaren '70 kwamen de gezinnen over en inmiddels telt Nederland 285.000 Turkse en 296.000 Marokkaanse moslims. Menen sommige moslims dat het *soenna* is om in het land waar men sterft te worden begraven, anderen menen dat de geboortegrond de juiste locatie is.

Omdat de overledene in Nederland heeft geleefd, moet een deel van de collectieve, religieuze plichten betreffende de dood in Nederland worden vervuld. Deze worden zo overeenstemmend mogelijk aan cultureel-religieuze gebruiken uit de landen van herkomst voltrokken. Rituelen als het begrafenisgebed, condoleances en herdenkingsdiensten worden door dikwijls twee keer uitgevoerd; zowel de gemeenschap thuis als die in het land van herkomst te betrekken.

Aanpassingen zijn te wijten aan interne en externe veranderingen. Vaker dan op het platteland in de landen van herkomst overlijden de moslims in een ziekenhuis in plaats van thuis. Hierdoor zijn taken

door zorgpersoneel en uitvaartondernemers overgenomen van de familie, met als gevolg een hogere mate van distantiering, institutionalisering en professionalisering.

Vanwege het vervoer van de overledene, wordt het lichaam snel op de repatriatie voorbereid. Zo snel mogelijk wordt de rituele wassing en het wikkelen in de lijkwade voltrokken in het ziekenhuis, in een speciale ruimte bij de moskee of bij een begrafenisondernemer. Ook is er een wasgelegenheid op Schiphol. Familieleden en/of leden van de moskee verrichten de bewassing, al dan niet met de hulp van de imam (bij Marokkanen). De kennis wordt intern overgedragen en onder meer de Stichting IBW verzorgt cursussen over de handeling. Tevens zijn er, net zoals in de landen van herkomst, wassers op professionele basis in te schakelen, maar hier wordt niet openlijk over gesproken – het is immers ongepast om voor deze religieuze plicht te betalen. Balsemen wordt niet gedaan, dit is niet vereist voor vervoer naar Turkije en Marokko en volgens moslims verlengt het de lijdensweg van de dode.

Benodigdheden (katoen, zeep, geurstoffen) worden door de familie, moskee of uitvaartondernemer gekocht. Want de wassing kan ook door (gespecialiseerde) uitvaartondernemers worden voltooid.

Vanuit de moslimgemeenschap zijn uitvaartondernemingen opgezet die zich specialiseren in islamitische begrafenissen en repatriëring. Meestal wordt het vervoer tot aan Schiphol of tot aan de begraafplaats in Turkije of Marokko geregeld. Om de diensten te financieren, hebben Turkse en Marokkaanse moslims begrafenisfondsen opgezet. De Nederlandse uitvaartbranche heeft bepaalde pakketten op de wensen van de nieuwe doelgroep aangepast, waarbij de wassing en repatriëring wordt gedekt. Omdat aanpassingen meer regelwerk met zich meebrengen, hebben moskeeën een meer begeleidende en adviserende functie gekregen dan in de landen van herkomst.

Hoe de groepen moslims hun begrafenisrituelen in de Nederlandse kaders passen, is een vorm van acculturatie. Dit is een interactief proces dat plaatsvindt na een ontmoeting van meerdere culturele groepen en het veroorzaakt veranderingen in sociale structuren, instituties en culturele gebruiken. Strategieën van de aanpak verschillen, en kunnen worden ondergebracht in een model van 'assimilatie, integratie, separatie en marginalisatie'. Door het doorlopende karakter van acculturatie, kunnen meerdere strategieën worden toegepast. Soms is er sprake van een opgelegde strategie door een dominante cultuur, maar dit is niet van toepassing op Nederland waarbij de wet (beperkte) ruimte voor de cultureel-religieuze identiteit garandeert.

Van assimilatie, separatie en marginalisatie is bij het uitvoeren van begrafenisrituelen door Surinaamse, Turkse en Marokkaanse moslims over het algemeen geen sprake. De cultureel-religieuze gebruiken zijn te belangrijk om compleet los te laten of links te laten liggen, maar bieden wel ruimte om ze (gedeeltelijk) in te passen. Integratie is de strategie die bij deze casus van toepassing is.

Voor Surinaamse moslims is er sprake van integratie, waarbij de eigen cultureel-religieuze identiteit wordt behouden, maar wel naar de normen en waarden van de gastcultuur wordt gebogen.

Dit is gemakkelijker gemaakt door de gastcultuur die de uitvaartinfrastructuur optimaliseert.

Turkse en Marokkaanse moslims integreren ook, omdat zij zich houden aan de Nederlandse regels, op een manier die voor hen moreel en praktisch aanvaardbaar is. Repatriëring is immers legaal en de rituelen die in Nederland worden voltrokken, vallen binnen de landelijke, juridische kaders. Of er sprake van volledige integratie is, kan worden betwist omdat de gebruiken deels buiten de context van de gastcultuur worden geplaatst en dus niet kunnen worden getoetst.

Wellicht verandert dit in de toekomst. Zoals gezegd is acculturatie immers geen statisch proces, net als cultuur en religie. Daarnaast is Nederlandse samenleving ongestadig, waardoor Nederlandse (juridische en sociale) kaders veranderen. Na het laatste grote onderzoek naar begrafenisgebruiken van Turkse, Marokkaanse en Surinaamse moslims in Nederland door Dessing in 2001, zijn al meer islamitische grafmakers gerealiseerd en wordt de uitvaartbranche steeds gevarieerder.

Moslims zien deze mogelijkheden ook en nemen Nederlandse gebruiken, zoals versierde graven, koffie met cake in het rouwcentrum en herdenkingsdiensten met fotocollages over. Vooral bij gemengde huwelijken of bij moslims met veel Nederlandse, sociale contacten is dit aan de orde. Bepaalde groepen, zoals Stichting IBW, vinden dit zorgelijk, omdat de religieuze voorschriften niet zouden worden uitgevoerd. Terwijl andere moslims juist spreken van een herziene vorm van hun rituelen in een Nederlandse context.

Samenvatting

‘Hoe en waarom geven moslims in Nederland vorm aan hun rituelen rond de dood binnen de mogelijkheden die de Nederlandse omgeving en wetgeving hen biedt en welke acculturatie-strategieën worden hierin zichtbaar?’. Met het beantwoorden van deze centrale onderzoeksvraag moet een tipje van de sluier van de dialectiek van het integratieproces worden opgelicht.

Om de vraag te beantwoorden is gebruik gemaakt van duidende antropologische en religiewetenschappelijke literatuur. Daarnaast is een klein empirisch onderzoek voltrokken waarbij drie moskeeën (Turks, Marokkaans, Surinaams-Hindoestaans) en drie koepelorganisaties (Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, Branchevereniging Gecertificeerde Nederlandse Uitvaartondernemingen en Stichting Islamitisch Begrafeniswezen) zijn geïnterviewd.

Het leven op aarde is tijdelijk en heeft volgens moslims invloed op de tweede, belangrijkere fase van existentie in het hiernamaals. De dood is de ‘overgang’. Het hierbij behorende 'overgangsritueel', rite de passage, markeert verandering. Voorschriften voor sterven, begraven en rouwen en de hierbij behorende rituelen, dienen een zelfde doel maar verschillen in uitvoering per religieuze stroming en etnische groep.

Voor het uitvoeren van de cultureel-religieuze begrafenisrituelen in Nederland hebben de meer dan 830.000 moslims sinds hun komst praktische en (religieus-)juridische oplossingen bedacht. De rituelen zelf zijn in de diaspora gereduceerd in omvang, frequentie en variëteit. Daarnaast zijn ze (in detail) aangepast om binnen de kaders van de Nederlandse uitvaartinfrastructuur te vallen.

Welke acculturatie-strategieën - 'assimilatie, integratie, separatie en marginalisatie' - in dit proces zijn toegepast, varieert per geografisch-culturele afkomst van de moslims. De Nederlandse moslimgemeenschap is zeer heterogeen; met verschillende etnische afkomsten, sociaal-culturele, politieke en religieuze stromingen. Toch zijn er wel vergelijkingen te trekken, omdat het grootste deel – net als wereldwijd – *soennitisch* is. Op deze stroming is het onderzoek in deze scriptie dan ook gefocust. Qua aanhangers is gekozen voor Turkse (285.000), Marokkaanse (296.000) en Surinaamse moslims (35.000). Zij vormen de grootste groepen moslims in Nederland en verblijven hier het langst. Turken en Marokkanen hebben zich in de jaren '60 als gastarbeider in Nederland gevestigd. Toen tien jaar later bleek dat ze niet zouden remigreren, arriveerden de gezinnen en kwam institutionalisering op gang. De twee belangrijkste redenen hiervoor waren: de mogelijkheid om gezamenlijk religieuze activiteiten uit te voeren en het hiermee samenhangende sociale netwerk te situeren in een vreemde, niet-islamitische omgeving. Voor Surinaamse moslims, die vlak voor en vlak na de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975 naar Nederland kwamen, zijn deze redenen bij hun institutionalisering minder relevant. Surinamers arriveerden in familieverband en op permanente basis. Daarnaast waren ze bekend met de Nederlandse taal en cultuur en hadden ze een handelsachtergrond waardoor ze gewend waren zich aan te passen en hun religie elders te praktiseren.

Inmiddels telt Nederland meer dan 450 moskeeën. Bij de migrantengroepen is de moskee meer een sociaal ontmoetingspunt geworden, dat taken van andere sociale instituties integreert, zoals helpen met de organisatie van een begrafenis en de daarbij behorende rituelen.

Naast veranderingen binnen de Nederlandse moslimgemeenschap, is in de loop der jaren de Nederlandse omgeving tevens aangepast. De uitvaartbranche is op nieuwe, potentiële klandizie ingespeeld met speciale verzekeringen en diensten. In 1991 is de herziene Wet op de Lijkbezorging (Wlb) ingesteld waarin de regels bij het overlijden staan. Hoewel normaliter pas na 36 uur een uitvaart plaatsvindt, kan sindsdien een ontheffing worden aangevraagd – wat voor moslims die graag binnen 24 uur begraven, mogelijkheden biedt. Ook is het gebruik van een grafkist niet meer verplicht maar er moet wel een biologisch afbreekbaar omhulsel, zoals een lijkwade, worden gebruikt.

Zomaar ergens een lichaam begraven mag niet; in Nederland moet de teraardebestelling plaatsvinden op een speciale begraafplaats of een dode moet worden gecremeerd in een crematorium. Van cremeren is bij moslims geen sprake. Voor het van Allah gekregen lichaam moet respect worden getoond en verbranden doet aan het hellevuur denken. Moslims begraven graag tussen andere gelovigen. Dit is mogelijk omdat kerkgenootschappen een eigen begraafplaats mogen oprichten of een deel van een gemeentelijke begraafplaats mogen gebruiken.

Van dergelijke grafvakken zijn er rond de zeventig in Nederland. Maar het oprichten is soms moeilijk, zo blijkt uit verwoede pogingen van moskeeën en de Stichting Islamitisch Begrafeniswezen (IBW) om

islamitische rustplaatsen te realiseren. Ruimtegebrek en gesteggel over de financiering zijn de boosdoeners, samen met strenge regels over de opzet van een begraafplaats.

Een nadeel dat de nieuwe wet met zich heeft meegebracht is dat uitsluitend recht voor een graf geen automatisme meer is; hiervoor moet worden betaald en het graf moet worden onderhouden. Eeuwige grafrust kan zo niet worden verzekerd, terwijl moslims daar grote waarde aan hechten. Toch ziet een deel van de Nederlandse moslimgemeenschap dit niet als een belemmering en heeft oplossingen bedacht om de graven intact te houden, zoals eigen begraafplaatsen waarbij dit wordt bijgehouden, afspraken tussen de beheerder en het moskeebestuur om aflopende rechten op tijd te signaleren en speciale fondsen om de grafrechten te blijven betalen.

Voornamelijk Surinaamse moslims kiezen voor deze oplossing. Deze etnische groep voltrekt over het algemeen in Nederland de uitvaart. In grote lijnen zijn de begrafenisrituelen in Nederland gelijk gebleven aan die in Suriname. Door begrafenisondernemers uit de eigen gemeenschap of Nederlandse, gespecialiseerde ondernemingen in te schakelen, worden de wensen nageleefd. Omdat Suriname in de koloniale tijd Nederlandse wetgeving hanteerde, hebben moslims destijds al oplossingen bedacht voor het gebruik van een kist; zoals de kist ondersteboven op het lichaam plaatsen of planken van de kist hergebruiken. In Nederland werden deze gebruiken getransplanteerd en aangevuld met een speciale grafconstructie; een soort houten frame.

Van de Turkse en Marokkaanse moslims wordt meer dan 90 procent van de overledenen gerepatrieerd. Alleen foetussen en kleine kinderen worden in Nederland begraven. Deels heeft dit te maken met onzekerheid over mogelijkheden voor naleven van hun wensen. Daarnaast spelen de band met het land van herkomst, familiale en religieuze verplichtingen (grafbezoek, onderhouden van het graf en aalmoezen) een rol. Criticasters menen dat financiën en gewoonten de doorslag geven.

Omdat de overledene in Nederland heeft geleefd, moet een deel van de collectieve, religieuze plichten betreffende de dood in Nederland worden vervuld. Deze worden zo overeenstemmend mogelijk met de cultureel-religieuze gebruiken uit de landen van herkomst voltrokken maar wijken deels af vanwege interne en externe veranderingen. Vaker dan op het platteland in de landen van herkomst overlijden de moslims in een ziekenhuis in plaats van thuis. Hierdoor zijn taken door zorgpersoneel en uitvaartondernemers overgenomen van de familie, met als gevolg een hogere mate van distantiering, institutionalisering en professionalisering.

Vanwege het vervoer van de overledene, wordt het lichaam snel op de repatriatie voorbereid.

Benodigdheden worden door de familie, moskee of uitvaartondernemer gekocht. Want de wassing kan ook door (gespecialiseerde) uitvaartondernemers worden voltooid. Vanuit de moslimgemeenschap zijn uitvaartondernemingen opgezet die zich specialiseren in islamitische begrafenis en repatriëring. Meestal wordt het vervoer tot aan Schiphol of tot aan de begraafplaats in Turkije of Marokko geregeld. Om de diensten te financieren, hebben Turkse en Marokkaanse moslims begrafenisfondsen opgezet. Van assimilatie, separatie en marginalisatie is bij het uitvoeren van begrafenisrituelen door Surinaamse, Turkse en Marokkaanse moslims over het algemeen geen sprake. De cultureel-religieuze gebruiken zijn te belangrijk om compleet los te laten of links te laten liggen, maar bieden wel ruimte om ze (gedeeltelijk) in te passen. Integratie is de strategie die bij de uitvoering van begrafenisrituelen van toepassing is.

Voor bij Surinaamse moslims is er sprake van, waarbij de eigen cultureel-religieuze identiteit wordt behouden maar wel naar de normen en waarden van de gastcultuur wordt gebogen. Dit is gemakkelijker gemaakt door de gastcultuur met het optimaliseren van de uitvaartinfrastructuur.

Turkse en Marokkaanse moslims integreren ook omdat zij zich houden aan de Nederlandse regels op een manier die voor hen moreel en praktisch aanvaardbaar is. Repatriëring is immers legaal en de rituelen die in Nederland worden voltrokken, vallen binnen de landelijke, juridische kaders. Of er sprake van volledige integratie is, kan worden betwist omdat de gebruiken deels buiten de context van de gastcultuur worden geplaatst en dus niet kunnen worden getoetst. Wellicht verandert dit in de toekomst. Zoals gezegd is acculturatie een bewegelijk proces, net als cultuur en religie. Daarnaast is de Nederlandse samenleving veranderlijk, waardoor er misschien aanpassingen moeten worden gedaan binnen nieuwe kaders.

Nieuwe mogelijkheden in de uitvaarbranche vallen op bij moslims en Nederlandse gebruiken worden soms overgenomen. Vooral bij gemengde huwelijken en moslims met veel niet-islamitische contacten is dit het geval. Aan de ene kant meent een groep moslims dat deze praktijken de religieuze voorschriften niet goed naleven, terwijl een andere groep meent dat het slechts een herziening is.

Begrippenlijst

Hoofdstuk 1

Terminologie

-**Ahmadiyya:** Islamitische stroming, wordt vaak als niet-islamitisch bestempeld. De oprichter van de de *Ahmadiyya*-beweging Mirza Ghulam Ahm wordt door de ene groep (Lahore) als hervormer van de islam beschouwd en door de andere groep (Qadiani) als goddelijke manifestatie of als profeet. De Surinaams-Hindoestaanse moslimgemeenschap, behoort deels tot *de soennitische* islam en deels tot de *Ahmadiyya*-beweging, waartoe ook een deel van Pakistaanse en Indiase moslims zich rekent.²²⁷

-**Alevi/Alevieten:** *Alevi* is een verzamelnaam voor regionale en lokale religieuze tradities. Alevieten kennen geen moskee en imam en houden hun *cem* (bijeenkomsten) met een *dede* (voorganger) in een *cemhuis* (ontmoetingscentrum).²²⁸

-**Allochtoon:** Persoon van wie ten minste een ouder in het buitenland is geboren; is onder te verdelen in:

-*Niet-westerse allochtoon:* Allochtoon met als herkomstgroepering een van de landen in Afrika, Latijns-Amerika en Azië (exclusief Japan en Indonesië) of Turkije.

-*Westerse allochtoon:* Allochtoon met als herkomstgroepering een van de landen in Europa (exclusief Turkije), Noord-Amerika en Oceanië, of Indonesië of Japan.

-*Eerstegeneratieallochtoon:* Persoon die in het buitenland is geboren en van wie ten minste een ouder in het buitenland is geboren.

-*Tweedegeneratieallochtoon:* Persoon die in Nederland is geboren en van wie ten minste een ouder in het buitenland is geboren.

-*Derdegeneratieallochtoon:* Persoon die in Nederland is geboren en van wie ten minste een grootouder in het buitenland is geboren.

-**Autochtoon:** Persoon van wie beide ouders in Nederland zijn geboren, ongeacht waar de persoon zelf is geboren.²²⁹

-**Fiqh:** Islamitische jurisprudentie. De *soennitische* islam kent vier rechtsscholen binnen de *fiqh* (malikisme, hanafisme, hanbalisme en sjafisme), de *sjiitische* islam hanteert een eigen *fiqh*.²³⁰

-**Hadith:** Islamitische overleveringen over het leven van de profeet Mohammed. Is vaak een aanvullende bron voor moslims.

-**Kalifaat:** Het 'rijk' gesticht door de profeet Mohammed. Aan het hoofd staat de kalief, als opvolger van de profeet en als leider van de geloofsgemeenschap.²³¹

-**Khutba:** De preek bij het vrijdagmiddaggebed.

-**Koran:** De Koran bestaat uit 114 '*suras*' (hoofdstukken) die weer in '*ayats*' (verzen) zijn verdeeld. Volgens moslims is de Koran meer goddelijk dan menselijk. Dit blijkt ook uit het feit dat Mohammed analfabeet zou zijn geweest en de tekst dus niet door een mens zou (kunnen) zijn verzonden. Ook zou de tekst altijd al bestaan hebben in de hemel.

-**Masdjiid:** Moskee, 'zich neerwerpen'.

-**Qibla:** Gebedsrichting. is de '*Ka'ba*' in Mekka (Saoedi-Arabië).

-**Salât:** Het dagelijkse gebed.²³²

-**Sjiitisch/Sjiieten:** Sjiieten geloven dat Mohammed zijn neef en schoonzoon Ali als opvolger heeft aangewezen. '*Sjia*' komt van *Sji'at 'Ali*, partij van Ali. Zij erkennen autoriteit van de nieuwe religieuze leiders, allen afstammelingen van Ali. De sjiieten, over het algemeen 'twaalver-sjiieten' (genoemd naar de twaalf opvolgers van Ali), komen grotendeels uit Iran, Irak, Libanon, Pakistan en Afghanistan.²³³

²²⁷ Visser, *Doe mij maar een moslim!*, 124- 136.

²²⁸ Zie voetnoot 15 hierboven.

²²⁹ Centraal Bureau voor de Statistiek, "Begrippen," *Methoden*, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm>.

²³⁰ Visser, *Doe mij maar een moslim!*, 144-145.

²³¹ Ibid, 29.

²³² Zie voetnoot 22 hierboven.

²³³ Douwes, De Koning en Boender, *De positie van moslims in Nederland*, 33.

- Soenna:** De gewoonte of traditie van de profeet, beschreven in de *hadith*.²³⁴
- Soennitisch/Soennieten:** De grootste islamitische stroming (80 – 90 procent van de moslims), ontstaan door verschillende opvattingen over Mohammeds opvolging na diens dood in de zevende eeuw. Soennieten geloven dat opvolgers van de profeet Mohammed, politiek leiders genaamd de kaliefen, door de gemeenschap zijn gekozen. De stroming gebruikt naast de Koran, de *soenna*, (gewoonten van Mohammed), als leidraad. Vier wets- of rechtsscholen (*madhhab*) zijn binnen het soennisme te onderscheiden: het malikisme, hanafisme, hanbalisme en sjafisme. Elke school interpreteert de Koran anders.²³⁵
- Umma:** Islamitische geloofsgemeenschap.²³⁶

Islamitische koepelorganisaties

- ISN:** Islamitische Stichting Nederland (Diyagnetstroming).
- LIR:** Limburgse Islamitische Raad.
- MGNN:** Milli Görüs Noord-Nederland.
- NIF:** Nederlands Islamitische Federatie (Milli Görüs).
- OSV:** Overkoepelende Sjiitische Vereniging.
- SICN:** Stichting Islamitisch Centrum Nederland.
- TICF:** Turkse Islamitische Culturele Federatie (Diyagnetstroming).
- UMMON:** Unie van Marokkaanse Moslimorganisaties Nederland.
- VIN:** Vereniging Imams Nederland.
- WIM:** World Islamic Mission Nederland.²³⁷

Hoofdstuk 2

Terminologie

- Adet:** Turks voor traditie.²³⁸
- Dīnī:** Religieus.
- Hafl/hafla:** Seculiere festiviteiten.
- ibāda:** Verplichte rituelen voor moslims.
- Ihtifāl:** Zie *hafl/hafla*.
- İ`ār:** Term voor ceremonies rond de pelgrimage, de *hajj*. En een modern begrip voor juridische voorschriften.
- Marāsim:** Gebruikelijke rituelen.
- Rasm/rusūm:** Zie *marāsim*.
- Tahāra:** Status van rituele reinheid.
- Taqs:** Term voor religieuze rituelen in academisch Arabisch.²³⁹
- Tören:** Turks voor ceremonie, festiviteit.²⁴⁰

Hoofdstuk 3 en Hoofdstuk 4

Terminologie

- Ajal:** De aardse tijd.²⁴¹
- Al-akhira:** Een nieuwe vorm van bestaan voor de geest.²⁴²
- Al-a`rāf:** Limbo. De scheiding tussen *Jahannam* en *Jannah*, wel omschreven als een ‘scheidingsmuur’.²⁴³

²³⁴ Visser, *Doe mij maar een moslim!*, 91.

²³⁵ Ibid., 21.

²³⁶ Douwes, De Koning en Boender, *De positie van moslims in Nederland*, 64.

²³⁷ Visser, *Doe mij maar een moslim!*, 156.

²³⁸ Zie voetnoot 52 hierboven.

²³⁹ Smith en Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, 59-63.

²⁴⁰ Zie voetnoot 52 hierboven.

²⁴¹ Zie voetnoot 70 hierboven.

²⁴² Zie voetnoot 4 hierboven.

²⁴³ Zie voetnoot 97 hierboven.

- Al-dunya**: Het aardse leven.²⁴⁴
- Al-Masih ad-Dajjal**: De antichrist.²⁴⁵
- Al-mawqūf**: Het wachten van de mensheid na de *Yawm al-Qiyāmah* op het Goddelijke oordeel. Schattingen van de duur van dit proces variëren van driehonderd tot vijftigduizend jaar.
- Aql**: Rationeel.²⁴⁶
- Baraka**: Een zegende kracht.²⁴⁷
- Barzakh**: Het spirituele bestaan, tijd in het graf.²⁴⁸
- Burāq**: Het paard dat Mohammed door zijn *mi'rāj* reis reed.²⁴⁹
- Daqyā'il**: Engel die de dode in het graf opzoekt.²⁵⁰
- Dīn**: (Praktiseren van) het geloof.²⁵¹
- Du'a's**: Smeekbeden/gebeden.²⁵²
- Fard al-ayn en fard al-kifāya**: De individuele en collectieve plichten van een moslim en de moslimgemeenschap.
- Fiqh**: De islamitische jurisprudentie.²⁵³
- Gehenna**: De bovenste laag van de hel.²⁵⁴
- Ghushl al-mayyit**: Tweede, uitgebreide wassing. Volgt na de *wudū*, is verplicht bij een overledene.²⁵⁵
- Hashr**: Het bijeenbrengen van alle mensen.
- Hisāb**: De afrekening.²⁵⁶
- Hūr**: De maagden in het paradijs, zeventig voor elke gelovige man.²⁵⁷
- Iblis**: Satan.²⁵⁸
- Ihdād**: De rouwperiode.²⁵⁹
- Isa**: Jezus.
- Istinjā**: Wassing van de edele delen van het (overleden) lichaam.²⁶⁰
- Jahannam**: De hel.
- Jannah**: Het paradijs
- Jibrīl**: Aartsengel Gabriël.²⁶¹
- Kafan**: Een lijkwade.
- Kafnie**: Onderdeel van de (Marokkaanse) lijkwade; wordt bij beide geslachten als eerste aangetrokken en is een soort shirt dat bij mannen in de breedte en bij vrouwen in de lengte wordt ingeknipt bij de hals. Ook de laatste bedekking, de *tjadar*, is hetzelfde en omslaat het gehele lichaam en hoofd.
- Kamis**: Onderdeel van de (Turkse) lijkwade; soort shirt, wordt bij mannen samen met een *izār* (wade langer dan het lichaam) of een *lifafe* (nog langere wade) gebruikt. Vrouwen worden verder aangekleed met een *göğüs örtüsü* (die de borst bedekt) en een *başörtüsü* (die het gezicht bedekt).²⁶²
- Kaum**: Surinaams-Javaanse gebedsvoorganger.²⁶³

²⁴⁴ Zie voetnoot 4 hierboven.

²⁴⁵ Zie voetnoot 97 hierboven.

Of *Isa* en *Masih* dezelfde figuur zijn of niet, wordt betwist door verschillende islamitische geleerden.

²⁴⁶ Zie voetnoot 125 hierboven.

²⁴⁷ Zie voetnoot 97 hierboven.

²⁴⁸ Zie voetnoot 72 hierboven.

²⁴⁹ Zie voetnoot 82 hierboven.

²⁵⁰ Zie voetnoot 74 hierboven.

²⁵¹ Zie voetnoot 91 hierboven.

²⁵² Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 142-143.

²⁵³ *Ibid.*, 144-145.

²⁵⁴ Zie voetnoot 84 hierboven.

²⁵⁵ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 146-149.

²⁵⁶ Zie voetnoot 87 hierboven.

²⁵⁷ Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 165-166.

²⁵⁸ Zie voetnoot 74 hierboven.

²⁵⁹ Zie voetnoot 125 hierboven.

²⁶⁰ Zie voetnoot 104 hierboven.

²⁶¹ Zie voetnoot 73 hierboven.

²⁶² Dessing, *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*, 151-152.

²⁶³ Zie voetnoot 138 hierboven.

- Khimâr:** Onderdeel van de lijkwade; hoofddoek.
- Lifâfa:** Onderdeel van de lijkwade; extra doek van de schouders tot de knieën.²⁶⁴
- Masih:** De Messias.²⁶⁵
- Mevlûd:** Een eeuwenoud Turks gedicht over de het leven van Mohammed.²⁶⁶
- Mizan:** De weegschaal des oordeels.²⁶⁷
- Mu'minât:** Gelovige vrouwen.
- Munkar en Nikar:** Engelen uit de islamitische mythe over de dood.²⁶⁸
- Nafs:** Ziel.²⁶⁹
- Niyya:** Intentie tot het verrichten van een religieuze daad.²⁷⁰
- Pétji:** Een traditionele Javaanse, zwarte muts.²⁷¹
- Qiyâmâde:** De verrijzenis.
- Qiyamah:** Het einde der tijden.
- Ruh:** Geest.
- Rûmân:** Engel uit de islamitische mythe over de dood.²⁷²
- Sâ'a:** Het Laatste Uur.
- Sadjèns:** (Surinaams-Javaanse) voedseloffers.²⁷³
- Salât al-janâza:** Begravenisgebed.²⁷⁴
- Shafâ'a:** Mogelijke bemiddeling bij het Laatste Oordeel.
- Shahada:** Geloofsbelijdenis,
- Shirk:** Afgoderij.²⁷⁵
- Sirât:** De brug uit de islamitische mythe over de dood.²⁷⁶
- Slametans:** (Surinaams-Javaanse) offermaaltijden voor de geesten. *Slametan* komt van het Javaanse *slamet* en het Arabische *salam*, wat 'gemoedsrust' of 'vrede' betekent.²⁷⁷
- Takbîrs:** Uitingen; gebed, smeekbede, voor een overledene. Elk gebed wordt met een *taslîm* afgesloten, waarbij de rechter en daarna de linker medestander wordt gezegend.²⁷⁸
- Ta'ziya:** Condoleances.²⁷⁹
- Tezkiye etmek:** Turks ritueel met als doel de overledene te vergeven. Hierbij vraagt de imam aan aanwezigen hoe zij de overledene kennen. In het antwoord wordt vergiffenis uitgesproken (*helal etmek*).²⁸⁰
- Wudû:** Kleine wassing (voor gebed), waarbij de 'handen en armen tot aan de elleboog gewassen, de voeten, het gezicht, nek en oren gereinigd en de neus en mond met water gespoeld'.²⁸¹
- Yajuj en Majuj:** Gog en Magog.
- Yawm ad-Din:** Dag des Oordeels.
- Yawm al-Qiyâmâh:** De opstanding.²⁸²

²⁶⁴ Zie voetnoot 100 hierboven.

²⁶⁵ Zie voetnoot 262 hierboven.

²⁶⁶ Bot, *Een Laatste Groet*, 159.

²⁶⁷ Zie voetnoot 75 hierboven.

²⁶⁸ Smith en Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, 165-166.

²⁶⁹ Zie voetnoot 87 hierboven.

²⁷⁰ W.A.R. Shadid en P.S. Van Koningsveld, *Muslims in Nederland* (Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum, 1997), 86.

²⁷¹ Bot, *Een Laatste Groet*, 142.

²⁷² Zie voetnoot 268 hierboven.

²⁷³ Bot, *Een Laatste Groet*, 163.

²⁷⁴ Zie voetnoot 253 hierboven.

²⁷⁵ Zie voetnoot 92 hierboven.

²⁷⁶ Smith en Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, 65.

²⁷⁷ Zie voetnoot 170 hierboven.

²⁷⁸ Zie voetnoot 113 hierboven.

²⁷⁹ Zie voetnoot 168 hierboven.

²⁸⁰ Zie voetnoot 140 hierboven.

²⁸¹ Zie voetnoot 131 hierboven.

²⁸² Zie voetnoot 262 hierboven.

Literatuurlijst

- Bendriff, Anass. "Marokkaanse overheid sponsort repatriëring: Begraven in het land van herkomst." *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 20-23.
- Berry, John W. "Acculturation: Living successfully in two cultures." *International Journal of Intercultural Relations* 29 (juli 2005): 698-699.
- Bot, Marrie. *Een Laatste Groet: Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland*. Rotterdam: Marrie Bot, 1998.
- Bowie, Fiona. *The Anthropology of Religion: An Introduction*. MA: Malden, Blackwell Publishing, 2006.
- Branchevereniging Gecertificeerde Nederlandse Uitvaartondernemingen, "BGNU." <http://www.bgnu.nl/0/bgnu.html>.
- B.V. Uitvaart Communications. "Uitvaart.nl." *Uitvaart regelen*. <http://uitvaart.nl/>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. "Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering, 1 januari." *CBS StatLine*. <http://statline.cbs.nl>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. "Bevolkingsteller." *Bevolking*. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/cijfers/extra/bevolkingsteller.htm>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. "Doodsoorzaken; korte lijst (belangrijke oorzaken), leeftijd, geslacht." *CBS StatLine*. <http://www.statline.cbs.nl>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. "Overlevingstafels; geslacht en leeftijd." *CBS StatLine*. <http://www.statline.cbs.nl>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. "Sterfte; kerncijfers naar diverse kenmerken." *CBS StatLine*. <http://www.statline.cbs.nl>.
- Central Intelligence Agency. "The World Factbook." *Europe: Netherlands*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/nl.html>.
- Contactorgaan Moslims en Overheid. "Aangesloten organisaties." *Over CMO*. <http://cmoweb.nl>.
- De Nieuwe Ooster. "Richting Mekka." *Begraven..* <http://www.denieuweooster.nl/>.
- DELA. "Overbrengingskosten van een overledene van Nederland naar het buitenland." <http://www.dela.nl/media/pdf/kostenverklaringen/I-202-w12-09-kostenverkl-uitvaartkostenwijzer>.
- Dessing, Nathal M. *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*. Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001.
- Douwes, Dick, Martijn de Koning en Welmoet Boender, red. *Nederlandse moslims: van migrant tot burger*. Amsterdam: Salomé, 2005.
- FORUM, Instituut voor multiculturele ontwikkeling. *Factbook: De positie van moslims in Nederland, feiten en cijfers*. Utrecht: Forum, 2008.
- Gemeente Den Haag. "Begraafplaats Westduin." *Bewoners*. <http://www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Begraafplaats-Westduin.htm>.
- Harmsen, Pauline en Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen. *Handleiding Islamitisch Begraven*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2007.
- Heelsum, Anja van, Meindert Fennema en Jean Tillie. *Muslim in Nederland: Islamitische organisaties in Nederland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2004.
- Herten, Marieke van. "Het aantal islamieten in Nederland." In *Religie aan het begin van de 21e eeuw*. red. Hans Schmeets en Ronald van der Bie. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2009.
- Herten, Marieke van, en Ferdy Otten. "Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland." <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/ACE89EBE-0785-4664-9973-A6A00A457A55/0/2007k3b15p48art.pdf>.
- Heuvel, J.H.J., van den. *Hoe schrijf ik een scriptie of these?*. Utrecht: Uitgeverij Lemma, 2004.
- Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen LOB, "Over de LOB." <http://www.begraafplaatsen.nl/overdelob/>.
- Lapidus, Ira M. "The meaning of Death in Islam." In *Facing Death: Where Culture, Religion*

- and Medicine meet.* red. Howard M. Spiro, Mary G. McCrea Curnen, en Lee Palmer Wandel. New Haven: Yale University Press, 1996.
- Mexit. *Wat is uw laatste wens? Een verkennend onderzoek naar de behoefte, wensen en ideeën m.b.t. islamitische begraafgelegenheden onder Amsterdamse moslims.* Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2004.
- Monuta. "Repatriëring door Monuta." *Repatriëring: vervoer van en naar het buitenland.* <http://www.monuta.nl/uitvaart-regelen/repatriering/>.
- Nicolaas, Han, Elma Wobma en Jeroen Ooijevaar. "Demografie." In *Jaarrapport Integratie 2010.* red. Rik van der Vliet, Jeroen Ooijevaar en Annelies Boerdam. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2010.
- PC Hooft Groep. "Islamitische Cultuur." <http://www.pcuivaartzorg.nl>.
- PC Hooft Groep. "Later Uitvaartverzekeringen." <http://www.later.nl/luv/index.cfm/start/>.
- Putten, Willem van der. "Internationaal vervoer: Doden in Nederland altijd welkom." *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 17.
- Rao, Ursula. "Ritual in Society." in *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts.* red. Jens Kreinath, Jan Snoek en Michael Stausberg. Vol.1. Leiden: Brill Academic Publishers, 2006.
- Reesink, Pieter. red. *Islam: een nieuw geloof in Nederland.* Amsterdam: Ambo, 1991.
- Rijksoverheid. "Overlijden." *Checklist.* <http://www.overlijden-overheid.nl>.
- Rijksoverheid. "Wat zijn grafrechten?." *Vraag en antwoord.* <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/wat-zijn-grafrechten.html>.
- Rijksoverheid. "Welke regels gelden er bij begraven en cremieren?." *Vraag en antwoord.* <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/welke-regels-gelden-er-bij-begraven-en-cremeren.html>.
- Rijksoverheid. "Wet op de lijkbezorging." <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gemeenten/wet-op-de-lijkbezorging>.
- Shadid, W.A.R. en P.S. Van Koningsveld. *Muslims in Nederland.* Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum, 1997.
- Shadid, W.A.R. en P.S. Van Koningsveld. *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe.* Kampen: Kok Pharos Publishing House, 1991.
- Smith, Jane Idleman en Yvonne Yazback Haddad. *The Islamic Understanding of Death and Resurrection..* NY: Albany, State University of New York Press, 1981.
- Snoek, Jan. A.M. "Defining Rituals." In *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, Concepts.* red. Jens Kreinath, Jan Snoek en Michael Stausberg. Vol.1. Leiden: Brill Academic Publishers, 2006.
- Stausberg, Michael. "Ritual: A survey of some related terms." In *Theorizing rituals: Issues, topics, approaches, concepts.* red. Jens Kreinath, Jan Snoek en Michael Stausberg. Vol.1. Leiden: Brill Academic Publishers, 2006.
- Stichting Islamitisch Begraafeniswezen. "Begraafplaatsen." <http://www.stichtingibw.nl>.
- Stichting Islamitisch Begraafeniswezen, "Welkom op de stichting IBW site." <http://www.stichtingibw.nl/m/>.
- Strijen, C.R. van. *Lexiplatie: De complete wetgeving toegelicht, Wet op de Lijkbezorging.* Deventer: Kluwer, 2009.
- Vertovec, Steven. "Religion and Diaspora." In *New Approaches to the Study of Religion.* red. Peter Antes, Armin W. Geertz en Randi Warne. Berlijn: Verlag de Gruyter, 2000.
- Weijzen, Marjon. "Anderhalf keer zo groot: Mortuarium Schiphol." *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 9.
- Weijzen, Marjon. "Vaker in Nederlandse bodem: Islamitische uitvaartzorg in Nederland." *Het Uitvaartwezen* 4 (mei 2011): 12-13.
- Yarden. "Yarden Uitvaartverzekering." <http://www.yarden.nl/Uitvaartverzekering>.

Bijlage: Vragenlijst onderzoek

Inleiding

De vragenlijst voor het voltrokken empirisch onderzoek is in deze bijlage opgetekend. De vragen zijn gebaseerd op 'antwoorden' die in de leidraad *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands* (Dessing, 2001) zijn opgezocht. Dit, omdat de oorspronkelijke vragenlijst van Dessing niet in het boek is verwerkt.

Dessing heeft haar veldwerk volbracht met semigestructureerde interviews met 150 respondenten. Tijdens het gesprek refereerde ze aan haar 'checklist' met vragen en nam aantekeningen. De vragenlijsten baseerde ze op antropologische literatuur en islamitisch-juridische teksten. In het proces paste ze haar lijsten aan met nieuwe bevindingen.

Interviews voor deze scriptie zijn op dezelfde manier gehouden. In verband met de zomervakantie en de Ramadan die op 1 augustus 2011 is begonnen, was het lastig om interviews te plannen. Soms is een interview voltrokken, maar was er eigenlijk te weinig tijd om alle vragen uitgebreid te behandelen. Daarnaast zijn communicatieproblemen opgetreden door een taalbarrière.

Desondanks hebben de gesprekken nieuwe en aanvullende informatie opgeleverd, die de scriptie actualiseren en verlevendigen.

Interviews zijn gehouden met de volgende zes respondenten:

Drie moskeeën:

- Anoniem, coördinator Islamitisch Centrum Breda in Breda (Turks).
- El Alloui Mohamed, voorzitter Stichting Moskee Almohsinin in Oosterhout (Marokkaans).
- Mohammad Ibrahiem Abdoel, voorzitter moslimvereniging Faizul-Islam, verbonden aan de Al Madinah moskee in Den Haag (Surinaams-Hindoestaans).

Drie koepelorganisaties:

- Abraham Johannes Omar Wijbenga, Voorzitter Stichting Islamitisch Begrafeniswezen (IBW) in Eindhoven.
- Joost Meertens, Beheerder gemeentelijke begraafplaats Nijmegen en bestuurslid van de Landelijke Organisatie Begraafplaatsen (LOB) in Nijmegen.
- Frank Peusen, Directeur Branchevereniging Gecertificeerde Uitvaartondernemingen (BGNU) in Den Haag.

De vragen in de lijst zijn ondergebracht bij categorieën uit hoofdstuk 5 van *Rituals of birth, circumcision, marriage and death among Muslims in the Netherlands*.

Achter de hoofdvragen staan deelvragen waarmee is doorgevraagd als het antwoord niet op gang kwam. Het doel van de vragen is om antwoord te krijgen op gedrag, opinies en keuzen. Het gaat daarom meer om de beleving en uitvoering van de moslimgemeenschap dan om exacte aantallen en feiten. Voor laatst genoemde informatie zou het onderzoek te klein zijn. Feiten worden uit de literatuur gehaald.

De vragen voor de koepelorganisaties verschillen wat van die voor de moskeebesturen, omdat er bij deze organisaties bijvoorbeeld geen sprake is van een imam of de aanduiding moskee. Ook hebben de koepelorganisaties een andere functie dan de moskee, waardoor sommige vragen niet relevant zijn. Deze vragen zijn in de vragenlijst gemarkeerd met het teken *. Omdat de IBW zich specifiek bezighoudt met (het verspreiden van kennis over) islamitische rituelen des doods, zijn sommige vragen met een * wel van toepassing op deze koepelorganisatie. Dit is gemarkeerd met teken **. Specifieke vragen voor de Stichting Islamitisch Begrafeniswezen zijn in rood onder de onderwerpen gerangschikt, vragen voor de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen in blauw en vragen voor de Branchevereniging Gecertificeerde Nederlandse Uitvaartondernemingen in het groen.

Verwerking informatie

Omdat de vragenlijst uit verschillende 'onderwerpen' bestaat, wordt holistisch gewerkt; van de afzonderlijke observaties naar generalisatie.

Elke respondent is bevraagd met dezelfde – onderstaande – vragenlijst met enige variaties zoals in het vorige onderdeel beschreven. De interviews zijn vervolgens uitgewerkt in 'fullquote' vorm, met de structuur van de vragenlijst. Hiervoor is gekozen om het lezen aangener te maken en omdat sommige vragen niet van toepassing waren of niet (helemaal) beantwoord konden worden.

Opzet vragenlijst

5.1: Sterven en de dood

- > Welk ritueel wordt er uitgevoerd als iemand stervende is? – En kunt u een voorbeeld van het ritueel in de praktijk geven?
- > Hoe verloopt het afscheid nemen en waarom op die manier? – Waar wordt er afscheid genomen? – Wie zijn er bij het afscheid aanwezig – En kunt u een voorbeeld van het ritueel in de praktijk geven?
- > Overlijdt iemand bij voorkeur thuis of in het ziekenhuis en waarom? – Is deze visie in de loop der jaren veranderd en zo ja/nee, waarom wel/niet? – Wordt de locatie van overlijden gedocumenteerd? Zo ja; zou ik de aantallen mogen inzien?
- > Wordt er na het overlijden een begrafenisondernemer ingeschakeld en waarom wel/niet? Wie regelt dit in de familie/kennissenkring/moskee? Als er een begrafenisondernemer wordt ingeschakeld, hoe wordt deze dan geselecteerd?
- > Wat gebeurt er zodra iemand overlijdt: Welke volgorde van handelingen wordt gehanteerd (voorbereidingen, mortuarium, rituelen, condoleances)? – Hoe verloopt dit proces in het land van herkomst? – Als er (veel) verschillen zijn, hoe zijn deze dan te verklaren? – En kunt u een voorbeeld van het ritueel in de praktijk geven?

Rituele wassing

- > Worden overledenen in uw gemeenschap ritueel gewassen?*
- > Zo ja, Waarom wordt iemand ritueel gewassen?***
- > Hoe gaat de rituele wassing in z'n werk? -Wie (familieleden/vreemden, mannen/vrouwen) mogen het wel/niet uitvoeren en waarom? -Gebeurt dit in de praktijk ook? -Wat is niet toegestaan bij de wassing? Waar vindt de wassing plaats? Waarmee wordt iemand gewassen? – En kunt u een voorbeeld van het ritueel in de praktijk geven?***
- > Hoe gaat de rituele wassing in z'n werk in het land van herkomst? **
- > Zijn er verschillen in het ritueel wassen in Nederland en het land van herkomst, en zo ja/nee hoe is dit te verklaren?***
- > Als een externe partij de wassing verricht; hoe gaat de wassing dan in z'n werk en wordt er controle op uitgevoerd? -Hoe wordt de externe persoon betaald voor de diensten? – Is de persoon die de wassing uitvoert in dienst van een speciale organisatie?***
- > Welke rol speelt de moskee op het gebied van ritueel wassen? -Worden er cursussen aangeboden of aanbevolen? - Als er een cursus is; kunt u wat van het materiaal laten zien?*
- > Wordt het lichaam na de dood tot aan de begrafenis in de gaten gehouden? **
- > Welke partijen in Nederland voeren op professionele basis een islamitische rituele wassing uit?
- > Dekkt de uitvaartverzekering over het algemeen de kosten van een rituele wassing?
- > **Waarom zet uw stichting een Islamitisch College van Doodgravers op en wat houdt dit college precies in?**

Lijkwade

- > Waarom wordt iemand in een lijkwade gewikkeld?***
- > Hoe gaat het wikkelen in het doodskleed in z'n werk (procedure)? -Wat voor kleed(en) wordt (worden er) gebruikt (materiaal)? - Wie neemt dit materiaal mee en waar komt het vandaan? -Hoe wordt het omgewikkeld; hoeveel lakens worden gebruikt en waarom? -Worden er nog andere (hulp)middelen gebruikt? -Wat zijn de verschillen in de procedure voor mannen en vrouwen? **

5.2 Begraven

- > Wordt de overledene begraven of gecremeerd en waarom wordt voor deze optie gekozen?
- > Welke aanpassingen zijn er bij de uitvaart doorgevoerd in Nederland? -Wat voor soort graf(kist) wordt er gebruikt? -Hoe wordt de begrafenis gefinancierd? -Welke gebruiken zijn wel uit het land van herkomst overgenomen en hoe verlopen die gebruiken?
- > **Wat betekent uw organisatie voor moslims die zich in Nederland (willen) laten begraven? – Wordt er vaak om informatie gevraagd; en zo ja, door wie? – Hoe verloopt de onderhandeling met de uitvaartondernemers en de uitvaartverzekeraars?**
- > Hoeveel keer per jaar komt er een islamitische begrafenis voor in Nederland?

>Zijn de kosten van een islamitische begrafenis over het algemeen hoger, lager of gelijk aan een Nederlandse uitvaart en waar is dit aan te wijten? – Welke kosten worden over het algemeen wel/niet gedekt?

Salât al-Janâza (begrafenisgebed)

>Wordt de *Salât al-Janâza* uitgevoerd en zo ja; hoe gaat het in z'n werk? -Waarom op die manier? – Hoe vaak? – Waar wordt het uitgevoerd? -Worden er middelen zoals wierook bij gebruikt? -Wat is de rol van de imam hierbij? Wat is de rol van de mannelijke/vrouwelijke familie? – Verloopt het ritueel anders bij mannen/vrouwen en volwassen/kinderen? -Verloopt het ritueel (noodgedwongen) anders in Nederland dan in het land van herkomst?***

>Als het lichaam wordt gerepatrieerd, waar vindt de *Salât al-Janâza* dan plaats en hoe verloopt het ritueel dan?***

>(Bij Turkse moslims) Wordt de *tezkiye etmek* of *helal etmek* uitgevoerd en zo ja; hoe gaat dit ritueel in z'n werk? -Wie zijn er bij het ritueel betrokken? -Waar wordt het ritueel uitgevoerd? Waarom wordt het uitgevoerd?***

Land waar begraven plaatsvindt

>Wat is de visie van uw imam op de discussies of een moslim in Nederland begraven mag worden?*

>Wat is de visie van het bestuur van de vereniging?***

>Waar worden overledenen uit uw gemeenschap meestal begraven en waarom?***

>Wat zijn de voors en tegens voor begraven in Nederland / in het land van herkomst met motivatie?***

>Als voor het land van herkomst wordt gekozen; wat moet er dan in Nederland veranderen om zich in Nederland te laten begraven?***

>Hoeveel (delen van) begraafplaatsen zijn inmiddels beschikbaar voor moslims?

>Hoeveel (delen van) begraafplaatsen zijn inmiddels beschikbaar voor moslims?

>Hoeveel van deze begraafplaatsen wil de stichting uiteindelijk realiseren?

>Waarom zijn dergelijke begraafplaatsen nodig en waar moet zo'n begraafplaats aan voldoen?

>Waarom zijn dergelijke begraafplaatsen nodig en waar moet zo'n begraafplaats aan voldoen?

>Hoeveel keer per jaar wordt er een lichaam gerepatrieerd naar Marokko en/of Turkije?

>Hoe worden de kosten voor repatriatie gedekt?

Begrafenisfondsen

>Hebben leden van uw gemeenschap over het algemeen een uitvaartverzekering en zo ja/nee; waarom en zo ja; wat voor?***

>Waarom is voor deze vorm gekozen?***

>Wordt er vanuit de moskee hulp geboden bij het regelen van de begrafenis en zo ja; in welke vorm?*

>Hoe wordt de begrafenis en de financiering hiervan geregeld in het land van herkomst?***

>Welke aanpassingen zijn er (noodgedwongen) in Nederland doorgevoerd in het regelen van de begrafenis?

>Zijn er speciale verzekeringen op de markt voor islamitische uitvaarten? En zo ja; wie bieden een dergelijk pakket aan?

Grafconstructies en de teraardebestelling

>Hoe wordt iemand begraven? – Soort graf? - Soort grafconstructie/kist/doek? – En waar komen deze spullen vandaan (catalogus uitvaartondernemer bijvoorbeeld)? – En waar? – En waarom zo?

>Hoe wordt het lichaam naar dit graf getransporteerd en welke gebruiken zijn hierbij gebruikelijk?

–En waarom wordt dit op deze manier uitgevoerd? – Kunt u hier een voorbeeld uit de praktijk van geven?

>Hoe wordt het lichaam begraven? (In het graf gelegd? Met aarde bedekt?)

>Hoe gaat het begraven in het land van herkomst in z'n werk?

>Wat zijn de verschillen met begraven in Nederland en waarom verschilt dit?

>Wat voor soort graven worden er over het algemeen door de verzekeraars gedekt?

Grafkist

>Wat zijn de regels met betrekking tot het gebruik van een grafkist bij begraven?

- >Wat is uw (gemeenschaps') visie op het gebruik van een grafkist en motivatie?***
- >Wat zijn alternatieven en waarom (soort grond, toestand van lichaam, financiën) worden deze ingezet?***
- >Verschilt dit bij mannen/vrouwen/kinderen en waarom?***
- >Hoe vaak per jaar komt een begrafenis zonder kist of met een bijzondere constructie voor?
- >Ziet u ontwikkelingen op het gebied van het gebruik van een grafkist?

Vrouwen en kinderen

- >Wie zijn aanwezig bij de teraardebestelling (mannen/vrouwen/ouderen/kinderen/externen) en waarom in die samenstelling?
- >Wat gebeurt er zodra het lichaam is begraven? – Welke rituelen vinden dan plaats (*talqîn*)? – Hoe verlopen de gebeurtenissen? - En wat is de functie hiervan?

5.3. Rouwen

- >Hoe verloopt het condoleren? -Wie komen er langs? -Hoe vaak? Waar en bij wie? -En waarom op die manier? – Heeft u zelf een rouwperiode meegemaakt en hoe ging deze toen in z'n werk?***
- >Hoe verloopt het rouwproces (*ihdâd*) ? -Wat mag er wel/niet? -Voor wat voor periode? - Voor wie geldt de rouwperiode? - Zijn hier verschillen in en waarom verloopt dit zo?***
- >Hoe verloopt het rouwproces (*ihdâd*) in het land van herkomst?*
- >Hoe staat u tegenover herdenkingsdiensten positief/negatief en waarom?***
- >Als de diensten worden gehouden; hoe verloopt de dienst dan? -Waar? -Door wie georganiseerd? - Met wie? -Na hoeveel tijd? -Hoe lang duurt de dienst? -Wordt er gegeten/gedronken of een activiteit uitgevoerd en wat dan? **

5.4. Conclusies

- >Wat zijn in het algemeen de grootste veranderingen geweest op het gebied van begraven en rouwen in of vanuit Nederland? – En waarom zijn deze veranderingen opgetreden? -Ziet u nog ontwikkelingen in de loop der jaren?

